

ষষ্ঠ অধ্যায়

ভাৰতবৰ্ষৰ আঞ্চলিক ভূগোল

৬.০১ ভাৰতবৰ্ষৰ পৰিচয় :

পৃথিৰীৰ উত্তৰ গোলান্ডত ভাৰতবৰ্ষ এখন উল্লেখযোগ্য দেশ। এছিয়া মহাদেশৰ অন্তর্গত এই বিশাল দেশখন পৃথিৰীৰ এখন বৃহৎ গণতান্ত্রিক ৰাষ্ট্ৰ। এইদেশ বৈচিত্ৰ্যবে ভৰা। ইয়াৰ জলবায়ু, প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশ আৰু আৰ্থ-সামাজিক ভিন্নতাৰ বাবে এই বিচিত্ৰতা পৰিলক্ষিত হয়। দেশখনৰ এফালে যেনেকৈ বৰফেৰে আবৃত হিমালয় অঞ্চলৰ অতি শীতল জলবায়ু অনুভূত হয়, তেনেকৈ বাজস্থানৰ দৰে শুকান বালিময় মৰু অঞ্চলত অতিপাত গৰম জলবায়ু দেখা যায়। অতিবৃষ্টিৰ ফলত কোনো কোনো অঞ্চলত বানপানী হয় যদিও অন্য কোনো কোনো অঞ্চলত আকৌ অনাবৃষ্টিৰ বাবে পানীৰ নাটনি হয়। বহুল পাতৰ ডাঙৰ ডাঙৰ গছ-গছনিৰে ভৰা অৱণ্য অঞ্চলৰ বিপৰীতে পাত নোহোৱা কইটীয়া জোপোহা গছৰ অঞ্চলো দেশখনত দেখা যায়। সু-উচ্চ পৰ্বতৰ শিখৰৰ পৰা আৰম্ভ কৰি নিম্ন সমভূমি অঞ্চললৈকে জলবায়ু আৰু উদ্ধিদৰ প্ৰভেদ মন কৰিবলগীয়া। পৰ্বত, পাহাৰ, মালভূমি, সমভূমি, প্ৰাৱনভূমি আদি বিভিন্ন ভূ-প্ৰকৃতিৰে ভাৰতৰ ভূখণ্ড বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ। এনে প্ৰাকৃতিক বৈচিত্ৰ্যই দেশখনত সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক পাৰ্থক্যৰো সৃষ্টি কৰিছে। অতি পিছ পৰা জনজাতীয় সমাজৰ বিপৰীতে কিছুমান বিশেষ ঠাইত আধুনিক নগৰীয়া সমাজ গঢ় লৈ উঠিছে। সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত আজি বিভিন্ন ভাষা, সাজ-পোছাক, খাদ্য অভ্যাস আৰু সামাজিক ৰীতি-নীতিৰে বিভিন্ন জনগোষ্ঠী আৰু সমাজ দেখা যায়। এনে বিচিত্ৰতাই হৈছে ভাৰতীয় সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। কিন্তু মন কৰিবলগীয়া কথা যে, এনে বিভিন্নতা থকা সত্ত্বেও আমাৰ দেশ ভাৰতবৰ্ষ এখন অখণ্ড ৰাষ্ট্ৰ। ঐক্য

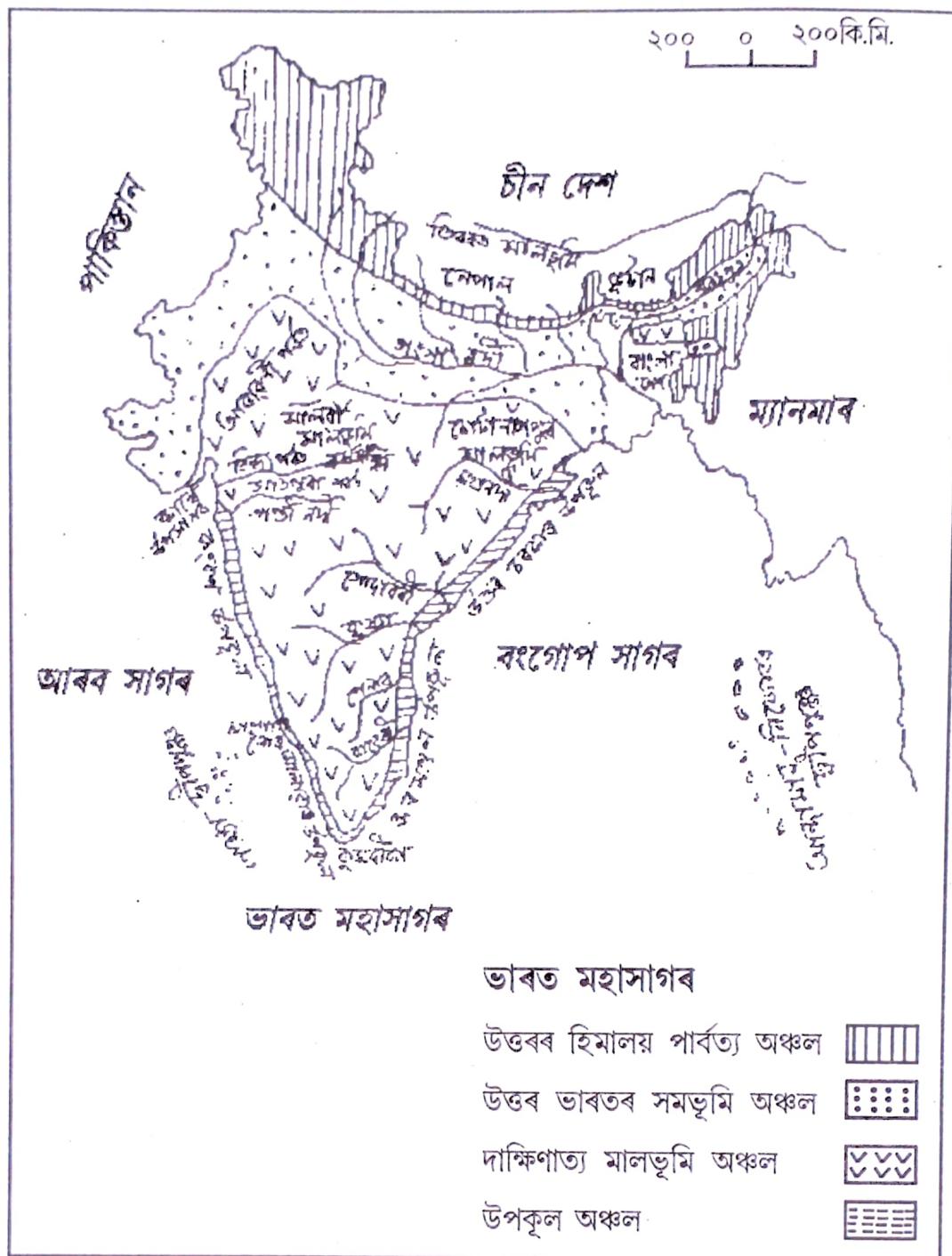
আৰু সংহতি এই দেশৰ ঐতিহ্য। প্ৰাচীন কালৰে পৰা চলি অহা সবল সাংস্কৃতিক ভিত্তি, মৌচুমী জলবায়ুৰে গঢ় দিয়া সদৃশ প্ৰাকৃতিক অৱস্থা আৰু আধুনিক কালত ঘটা বিনিময় আৰু যোগাযোগ ব্যৱস্থাৰ লগতে একক ৰাষ্ট্ৰনীতিয়ে বিভিন্নতাৰ মাজতো ভাৰতীয়সকলৰ মাজত ঐক্যৰ মনোভাৱ গঢ়ি তুলিছে।

অৱস্থিতি আৰু আকাৰ

পৃথিবীৰ বৃহত্তম মহাদেশ এছিয়াৰ দক্ষিণাংশত ভাৰতবৰ্ষ অৱস্থিত। ইয়াৰ উত্তৰে সু-উচ্চ হিমালয় পৰ্বতমালা আৰু চীন দেশ, দক্ষিণে ভাৰত মহাসাগৰ আৰু শ্ৰীলংকা, পূবে বঙ্গোপসাগৰ আৰু ম্যানমাৰ আৰু পশ্চিমে আৰব সাগৰ আৰু পাকিস্তান। ভাৰতৰ ভূখণ্ড উত্তৰা-দক্ষিণাকৈ কাশ্মীৰ পৰা কুমাৰিকালৈকে আৰু পূবা-পশ্চিমাকৈ অৰণ্যাচল প্ৰদেশৰ পূব প্রান্তৰ পৰা সৌৰাষ্ট্ৰলৈকে বিস্তৃত। এই দেশ $8^{\circ}4' / 28^{\circ}$ উত্তৰৰ পৰা $37^{\circ} 17' / 55^{\circ}$ উত্তৰ অক্ষৰেখা আৰু $68^{\circ} 7' / 36^{\circ}$ পূবৰ পৰা $97^{\circ} 24' / 87^{\circ}$ পূব

দ্রাঘিমাৰেখাৰ মাজত অৱস্থিত। মন কৰিবলগীয়া যে, $23\frac{1}{2}^{\circ}$ উত্তৰ অক্ষৰেখা

বা কক্ষট্রান্তি রেখা ভাৰতৰ সোঁমাজেদি গৈছে। এই রেখাই দেশখনক উত্তৰ আৰু দক্ষিণ দুটা সমান ভাগত বিভক্ত কৰিছে। ইয়াৰে দক্ষিণৰ ভাগটো পূবে বঙ্গোপসাগৰ আৰু পশ্চিমে আৰব সাগৰৰ মাজত অৱস্থিত। উত্তৰা-দক্ষিণাকৈ ভাৰতবৰ্ষৰ ভূখণ্ড প্ৰায় $3,214$ কিলোমিটাৰ আৰু পূবা-পশ্চিমাকৈ প্ৰায় $2,930$ কিলোমিটাৰ বিস্তৃত। পূবে বঙ্গোপসাগৰ, পশ্চিমে আৰব সাগৰ আৰু দক্ষিণে ভাৰত মহাসাগৰৰ সৈতে ভাৰতীয় ভূ-ভাগে প্ৰায় $6,100$ কিলোমিটাৰ দৈৰ্ঘ্যৰ উপকূল সৃষ্টি কৰিছে। এই উপকূল অঞ্চলতে ভালেমান বন্দৰ গঢ়ি উঠিছে। সুদীৰ্ঘ উপকূল রেখাৰ নিচিনাকৈ ভাৰতৰ ভূখণ্ডই ইয়াৰ চুবুৰীয়া দেশসমূহৰ সৈতে স্থলভাগেৰেও সীমাৰেখাৰ সৃষ্টি কৰিছে। পশ্চিমে পাকিস্তান, উত্তৰে চীন, নেপাল আৰু ভূটান, পূবে চীন, দক্ষিণ-পূবত ম্যানমাৰ আৰু বাংলাদেশৰ লগত ভাৰতৰ মুঠ স্থলসীমাৰ দৈৰ্ঘ্য হৈছে $15,200$ কিলোমিটাৰ।

চিত্র-৬.০১: ভাৰতৰ অৱস্থিতি আৰু ভূপ্রাকৃতিক অঞ্চলসমূহ

ভাৰতবৰ্ষ এখন বিশাল দেশ। আকাৰত ই পৃথিৰীৰ দেশসমূহৰ ভিতৰত সপ্তম স্থানত আছে। এই দেশ বিটিছ যুক্তৰাষ্ট্রতকৈ ১৩ গুণ আৰু জাপানতকৈ ৪ গুণ ডাঙৰ। ভাৰতবৰ্ষৰ মুঠ মাটিকালি হৈছে ৩,২৮৭,২৬৩ বৰ্গ কিলোমিটাৰ। এই দেশে পৃথিৰীৰ মুঠ মাটিকালিৰ ২.২ শতাংশ জুৰি

আছে। দেশখনৰ বিশাল আকাৰ আৰু বিস্তৃতিৰ বাবে ভাৰতবৰ্ষক উপমহাদেশ বুলিও কোৱা হয়। ই ২৮ খন ৰাজ্য আৰু ৭টা কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চলেৰে গঠিত এখন বৃহৎ গণতান্ত্রিক ৰাষ্ট্ৰ।

৬.০২ ভূপ্ৰকৃতি :

ভূ-প্ৰকৃতিৰ ক্ষেত্ৰত ভাৰতবৰ্ষ এখন বৈচিত্ৰ্যময় দেশ। এই দেশত প্ৰায় সকলো প্ৰকাৰৰ ভূ-অৱয়ব পোৱা যায়। পৰ্বত, পাহাৰ, মালভূমি, সমভূমি আদি মুখ্য ভূ-অৱয়ববোৰৰ লগতে সেইবোৰৰ বুকুত গঢ়ি উঠা গৌণ ভূ-অৱয়বসমূহে ভাৰতৰ ভূ-প্ৰাকৃতিক অৱস্থাক বিশেষভাৱে বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ কৰি তুলিছে। মোটামুটিভাৱে ক'বলৈ গ'লে ভাৰতবৰ্ষৰ মুঠ মাটিকালিৰ ১০.৭ শতাংশ পৰ্বতেৰে, ১৮.৬ শতাংশ পাহাৰ আৰু টিলাৰে, ২৭.৭ শতাংশ মালভূমিৰে আৰু ৪৩.৩ শতাংশ সমভূমিৰে আবৃত হৈ আছে। ভাৰতৰ সমগ্ৰ উত্তৰ আৰু উত্তৰ-পূব সীমাত উচ্চ হিমালয় আৰু ইয়াৰ শাখা পৰ্বতমালা অৱস্থিত। এই পাৰ্বত্য অঞ্চলত সু-উচ্চ পৰ্বতৰ শৃঙ্গ, তুষাৰ নৈ, থিয় গিৰিখাত, জলপ্ৰপাত আদি ভূ-অৱয়ব সাধাৰণতে দেখা যায়। হিমালয়ৰ পাদদেশত শাৰী শাৰী অনুচ্ছ পাহাৰ বিস্তৃত হৈ আছে। উত্তৰ ভাৰতৰ হিমালয় আৰু ইয়াৰ শাখা পৰ্বতমালাৰ দৰে দক্ষিণ ভাৰতত আৱালী, বিষ্ণু, সাতপুৰা, মহাদেৱ, মহাকাল, পূৰ্বঘাট, পশ্চিমঘাট আদি প্ৰধান পৰ্বতশ্ৰেণী অৱস্থিত। পাৰ্বত্য অঞ্চলতকৈ কিছু চাপৰ বিস্তৃত মালভূমি অঞ্চল দক্ষিণ ভাৰতত দেখা যায়। এই মালভূমি অঞ্চলক দাক্ষিণ্যত মালভূমি বুলি জনা যায়। ভাৰতত বিস্তৃত সমভূমি আছে। উত্তৰ ভাৰতত হিমালয়ৰ পাৰ্বত্য অঞ্চলৰ পৰা বৈ অহা নদ-নদীসমূহৰ দ্বাৰা বিশাল সমভূমিৰ সৃষ্টি হৈছে। প্ৰধানকৈ সিঙ্গু-গঙ্গা-ৰ৞্জাপুত্ৰ নদী আৰু ইহঁতৰ অলেখ উপনৈয়ে গঠন কৰা এই পলসুৱা বৃহৎ সমভূমিক সিঙ্গু-গঙ্গা-ৰ৞্জাপুত্ৰ সমভূমি বোলা হয়। আকো ভাৰতৰ পশ্চিমাংশত বাজস্থান সমভূমি অৱস্থিত। এই সমভূমি অৱশ্যে শুকান আৰু বালিময়। ইয়াক থৰ মৰভূমি বুলি জনা যায়। ইয়াৰ উপৰি ভাৰতৰ পূব আৰু পশ্চিম উপকূলত ঠেক উপকূলীয় সমভূমি আছে।

ভারতত হুদৰ সংখ্যা কম। হুদৰ ভিতৰত কাশীৰ উলাৰ, বাজপুতনাৰ পুস্কৰ আৰু সম্বৰ, উৰিষ্যাৰ চিঙ্কা, তামিলনাড়ুৰ কোলাৰ আৰু পলিকট আৰু মণিপুৰৰ লকটক হুদেই প্ৰধান। নদ-নদীৰ ক্ষেত্ৰত অৱশ্যে ভাৰত এখন লেখত ল'ব লগীয়া দেশ। এই দেশক নদীমাত্ৰক দেশ বুলি কোৱা হয়। ইয়াত গঙ্গা আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দৰে পৃথিবীৰ ভিতৰতে উল্লেখযোগ্য নদী থকাৰ উপৰি আন ভালেমান ডাঙৰ নদী আছে। গংগা আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰই হৈছে উত্তৰ ভাৰতৰ প্ৰধান নদী। আনহাতে দক্ষিণ ভাৰতৰ প্ৰধান নদীবিলাকৰ ভিতৰত নৰ্মদা, তাপ্তী, মহানদী, গোদাৰী, কৃষ্ণ আৰু কাৰেৰী উল্লেখযোগ্য। অৱশ্যে উত্তৰ ভাৰতৰ আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ নদীসমূহৰ মাজত কিছুমান পাৰ্থক্য দেখা যায়। এই পাৰ্থক্যসমূহ তলত আলোচনা কৰা হ'ল।

(ক) উত্তৰ ভাৰতৰ নদীবোৰ বৰফেৰে আবৃত ওখ পৰ্বতৰ পৰা ওলাই অহাৰ বাবে এইবিলাকত গোটেই বছৰ জুৰি পানীৰ সোঁত থাকে। কিন্তু দক্ষিণ ভাৰতৰ নদীবোৰ তুলনামূলকভাৱে চাপৰ পৰ্বত অথবা মালভূমিৰ পৰা বৈ অহাৰ কাৰণে এইবিলাক খৰালি কালত প্ৰায়েই শুকাই যায়।

(খ) উত্তৰ ভাৰতৰ নদীবিলাকৰ উচ্চগতি, মধ্যগতি আৰু নিম্নগতি এই তিনিটা গতি স্পষ্টকৈ চুকুত পৰে, কিন্তু দক্ষিণ ভাৰতৰ নদীবোৰৰ ক্ষেত্ৰত এই তিনিটা গতি স্পষ্টকৈ দেখা নেয়ায়।

(গ) উত্তৰ ভাৰতৰ নদীবোৰৰ উপত্যকা বহুল আৰু এই নদীবোৰ বহুদূৰ সমতলৰ মাজেদি বৈ যোৱাৰ কাৰণে ইহঁতৰ গতি ধীৰ আৰু সেয়ে নাব্য। কিন্তু দক্ষিণ ভাৰতৰ নদীবোৰৰ উপত্যকা কিছু ঠেক আৰু সাধাৰণতে খৰস্বোতা। সেয়েহে এই নদীবোৰ নাব্য নহয়।

(ঘ) দক্ষিণ ভাৰতৰ নদীবোৰ বহু যুগৰ আগতে সৃষ্টি হৈছিল আৰু সেইবোৰ দাক্ষিণাত্য মালভূমিৰ কঠিন শিলাৰ মাজেৰে নিৰ্দিষ্ট গতিপথেৰে বৈ আছে। গতিকে এই নদীবোৰে সঘনে সুঁতি নসলায় আৰু ইহঁতৰ প্লাবনভূমিও ঠেক। কিন্তু উত্তৰ ভাৰতৰ নদীবোৰ সৃষ্টিৰ ফালৰ পৰা তুলনামূলকভাৱে নতুন আৰু এই নদীবোৰে সঘনে সুঁতি সলাই থাকে। সেয়েহে ইহঁতৰ প্লাবনভূমি বহুল।

(ঙ) উত্তৰ ভারতৰ নদীবোৰ বিশেষ খৰস্ত্রোতা নহয় যদিও ইহতে বেছি গেদ পৰিবহণ কৰে। সেয়ে এই নদীবিলাক জলবিদ্যুৎ উৎপাদনৰ বাবে সুবিধাজনক নহয়। কিন্তু দক্ষিণ ভারতৰ নদীবিলাক খৰস্ত্রোতা হোৱাৰ লগতে ইহতে কম পৰিমাণে গেদ পৰিবহণ কৰে বাবে জলবিদ্যুৎ উৎপাদনৰ কাৰণে উপযোগী।

(চ) উত্তৰ ভারতৰ নদী-অৱবাহিকাসমূহ পলসুৱা আৰু সাৰুৱা হোৱাৰ বাবে ঘনবসতিপূৰ্ণ, কিন্তু দক্ষিণ ভারতৰ নদী-অৱবাহিকাসমূহ সিমান সাৰুৱা নহয়। সেয়ে তাত জনবসতি সেৰেঙা হোৱা দেখা যায়।

(ছ) উত্তৰ ভারতৰ নদীবোৰ নাব্য হোৱাৰ কাৰণে এইবোৰৰ পাৰত বহুতো ডাঙৰ চহৰ-নগৰ গঢ়ি উঠিছে। আনহাতে দক্ষিণ ভারতৰ নদীবিলাক নাব্য নহয় কাৰণে এইবিলাকৰ পাৰত ডাঙৰ চহৰ-নগৰ গঢ়ি উঠা নাই।

(জ) উত্তৰ ভারতৰ নদীবিলাকৰ দৈৰ্ঘ্য বেছি আৰু ইহতৰ মোহনাত বিস্তৃত বদ্বীপ অঞ্চলৰ সৃষ্টি হৈছে। কিন্তু দক্ষিণ ভারতৰ নদীবিলাক তুলনামূলকভাৱে চুটি আৰু ইহতৰ কিছুমানৰ মোহনা অঞ্চলত সৰু সৰু ব-দ্বীপ গঢ়িত হৈছে।

যি কি নহওক, উত্তৰ ভারতৰ আৰু দক্ষিণ ভারতৰ ভিন্ন বৈশিষ্ট্যৰ নদ-নদীসমূহে অবিবতভাৱে ভারতৰ ভূ-প্ৰকৃতিৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰি আহিছে। ভারতবৰ্ষৰ ভূ-প্ৰকৃতি গঠনত ইয়াৰ নদ-নদীবিলাকৰ খনন, পৰিবহণ আৰু অৱক্ষেপণ কাৰ্যৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ পৰিছে।

আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে যে, ভারতবৰ্ষৰ ভূ-প্ৰকৃতি বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ। এই বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ ভূ-প্ৰকৃতি সম্পর্কে ভালদৰে জানিবলৈ হ'লৈ দেশখনক ভূ-প্ৰাকৃতিক ভাগত ভগাই লোৱাটো দৰকাৰ। ভূ-প্ৰাকৃতিক গঠন আৰু বৈশিষ্ট্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ভারতবৰ্ষক মুঠ চাৰিটা ভূ-প্ৰাকৃতিক ভাগত ভগাব পাৰি, যেনে— (ক) উত্তৰৰ হিমালয় পাৰ্বত্য অঞ্চল, (খ) উত্তৰ ভারতৰ সমভূমি অঞ্চল, (গ) দাক্ষিণাত্য মালভূমি অঞ্চল আৰু (ঘ) উপকূল অঞ্চল (চিৰি-৬.০১) ইয়াৰ উপৰি বঙ্গোপসাগৰ আৰু আৰব সাগৰত থকা ভারতৰ অন্তৰ্গত দ্বীপসমূহক বেলেগ ভূ-প্ৰাকৃতিক গোট হিচাপে বিবেচনা কৰিব পাৰি।

(ক) উত্তর হিমালয় পার্বত্য অঞ্চল :

হিমালয় পৃথিবীর সর্বোচ্চ পর্বত। এই পর্বতের বহুতো ঠাল-ঠেঙ্গুলি আছে। হিমালয় আৰু ইয়াৰ ঠাল-ঠেঙ্গুলিবোৰক সামৰি একেলগে হিমালয় পর্বতমালা বুলি কোৱা হয়। এই পর্বতমালা ভাৰতৰ বাহিৰেও নেপাল, ভূটান আৰু চীনদেশলৈকে বিস্তৃত হৈ আছে। ইয়াত অৱশ্যে ভাৰতৰ অস্তৰ্গত হিমালয় পর্বতমালাৰ বিষয়েহে আলোচনা কৰা হ'ব।

ভাৰতৰ হিমালয় পার্বত্য অঞ্চলটো ভাৰতৰ উত্তৰ সীমাৰ লগত সংলগ্ন হৈ আছে। ই কাশ্মীৰ নঞ্চ পৰ্বতৰ পৰা অৰুণাচল প্ৰদেশৰ পূব সীমা পৰ্যন্ত পুৰা-পশ্চিমাকৈ বিস্তৃত হৈ আছে। প্ৰায় ২,৫০০ কিলোমিটাৰ দীঘল আৰু প্ৰায় ২৪০ কি.মি.ৰ পৰা ৫০০ কিলোমিটাৰ পৰ্যন্ত বহল এই পার্বত্য অঞ্চলটোৱে প্ৰায় ৫,০০,০০০ বৰ্গ কিলোমিটাৰ মাটিকালি আগুৰি আছে। ইয়াৰ উচ্চতা সাগৰপৃষ্ঠৰ পৰা ৮,০০০ মিটাৰৰো অধিক।

হিমালয় পৰ্বতমালা টাৰচিয়েৰি (Tertiary) যুগত সৃষ্টি হৈছিল বুলি ভূ-বিজ্ঞানীসকলে ঠারৰ কৰিছে। আজি হিমালয় পৰ্বতশ্রেণীয়ে যি ঠাই আগুৰি আছে, বহু নিযুত বছৰৰ আগতে সেই ঠাইত এখন সাগৰ আছিল। এই সাগৰখনৰ নাম হৈছে টেথিছ সাগৰ। এই টেথিছ সাগৰৰ উত্তৰ আৰু দক্ষিণফালে দুটা পূৰণি ভূখণ্ড আছিল। উত্তৰৰ ভূখণ্ডক ‘আঙ্গোৰালেণ্ড’ আৰু দক্ষিণৰ ভূখণ্ডক ‘গণ্ডোৱানালেণ্ড’ বুলি জনা যায়। এই দুই ভূখণ্ডৰ পৰা ক্ষয়ীভূত গেদ আহি টেথিছ সাগৰৰ তলিত জমা হৈছিল। কালক্রমত গধুৰ হৈ অহা গেদবোৰৰ হেঁচাত টেথিছ সাগৰৰ উত্তৰ আৰু দক্ষিণে থকা ভূখণ্ড দুটা ক্ৰমে ওচৰ চাপি আছে। অৰ্থাৎ উত্তৰৰ ভূখণ্ডই দক্ষিণলৈ আৰু দক্ষিণৰ ভূখণ্ডই উত্তৰলৈ গতি কৰিবলৈ ধৰে। এইদৰে গতি কৰাৰ ফলত মাজৰ টেথিছ সাগৰত জমা হোৱা গেদবোৰ চেপা খাই ওপৰলৈ উঠি আহে আৰু পিছত কঠিন হৈ পৰ্বতৰ আকাৰ লয়। এই প্ৰক্ৰিয়াৰে হিমালয় পৰ্বতশ্রেণী সৃষ্টি হোৱা বুলি বিশ্বাস কৰা হয়। চেপা খাই ওপৰলৈ উঠি অহা গেদবোৰে টোৰ আকাৰ লৈ ভঙ্গিল পৰ্বতশ্রেণীৰ সৃষ্টি কৰে আৰু সেইবাবেই হিমালয় পৰ্বতশ্রেণীক ভঙ্গিল শ্ৰেণীৰ পৰ্বত বুলি কোৱা হয়। অৱশ্যে মনত ৰাখিব

লগীয়া কথা যে, হিমালয় পর্বতশ্রেণী একেবাৰতে সৃষ্টি হোৱা নাই। পৰ্বত গঠনকাৰী প্ৰক্ৰিয়াৰ কেইবাটাও পৰ্যায়ত হিমালয় পর্বতশ্রেণী গঠন হৈছে। সেই কাৰণেই ভূ-বিজ্ঞানীসকলে মত পোষণ কৰিছে যে, প্ৰায় ৭ নিযুত বচৰ ধৰি চলি থকা গঠন প্ৰক্ৰিয়াৰ অন্ততহে হিমালয় পৰ্বতে ইয়াৰ বৰ্তমানৰ আকাৰ, আকৃতি আৰু উচ্চতা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। হিমালয় পৰ্বতমালা টাৰচিয়েৰি যুগৰ সহজে ক্ষয়প্ৰাপ্ত হোৱা কোমল শিলাৰে গঠিত। সেয়েহে ইয়াৰ পৰা ওলোৱা নদ-নদীবিলাকে অধিক পৰিমাণৰ গেদ কঢ়িয়াই আনে। হিমালয়ৰ উচ্চ শিখৰবোৰ বৰফেৰে আবৃত হৈ থাকে। এই বৰফৰ পৰা তুষাৰ নৈৰ সৃষ্টি হয়। হিমালয় অঞ্চলত এনেকুৱা অসংখ্য তুষাৰ নৈ দেখা যায়। বেছিভাগ তুষাৰ নৈৰ দৈৰ্ঘ্য ৩-৫ কিল'মিটাৰৰ ভিতৰত। এই তুষাৰ নৈবোৰেই হৈছে হিমালয় অঞ্চলৰ পৰা ওলোৱা নদ-নদীবিলাকৰ পানীৰ প্ৰধান উৎস।

পূবা-পশ্চিমাকৈ প্ৰায় সমান্তৰালভাৱে হিমালয় পৰ্বতমালাক তিনিটা শাৰীত বিভক্ত কৰিব পাৰি, যেনে— উচ্চ হিমালয়, নিম্ন হিমালয় আৰু বহিঃ হিমালয়। ইয়াৰে উচ্চ হিমালয় শ্ৰেণীটো একেবাৰে উত্তৰ অংশত পূবা-পশ্চিমাকৈ বিস্তৃত। বৰফেৰে আবৃত এই পৰ্বতশ্রেণীৰ উচ্চতা গড়ে প্ৰায় ৬,০০০ মিটাৰ। ই অতি থিয় যদিও উত্তৰলৈ ইয়াৰ ঢাল ক্ৰমে কমি গৈ অৱশেষত চীনদেশৰ তিব্বত মালভূমিৰ লগত মিলিত হৈছে। উচ্চ হিমালয়ৰ লগতে লাগি থকা দক্ষিণৰ পৰ্বতশ্রেণীটোৱেই হৈছে নিম্ন হিমালয়। ইয়াৰ গড় উচ্চতা হৈছে ৪,০০০ মিটাৰ। ই বহলে ৬০-৮০ কিল'মিটাৰ। এই নিম্ন হিমালয় পৰ্বতশ্রেণীৰ দক্ষিণলৈ লগতে লাগি আছে বহিঃ হিমালয়। এই পৰ্বতশ্রেণী তুলনামূলকভাৱে চাপৰ আৰু ইয়াৰ গড় উচ্চতা ১,০০০ মিটাৰ। ই দক্ষিণৰফালে ক্ৰমশঃ চাপৰ হৈ গঙ্গা-ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমিৰ লগত মিলিছে। প্ৰায় ১৫ কিল'মিটাৰৰ পৰা ৫০ কিল'মিটাৰ পৰ্যন্ত বহল এই বহিঃ হিমালয় পৰ্বত শ্ৰেণীয়ে হিমালয়ৰ নামনি অঞ্চলকো সামৰি লৈছে। বহিঃ হিমালয়ক ঠায়ে ঠায়ে শিৱালিক হিমালয় বুলিও জনা যায়।

উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ পূব আৰু দক্ষিণাংশও পৰ্বত-পাহাৰে আগুৰি

আছে। এই পার্বত্য অঞ্চলটো হিমালয় পর্বতমালাৰ লগত সংলগ্ন হৈ আছে। সেয়েহে এই পার্বত্য অঞ্চলটোকো হিমালয় পার্বত্য অঞ্চলৰ লগতে সামৰি ল'ব পাৰি।

(খ) উত্তৰ ভাৰতৰ সমভূমি অঞ্চল :

উত্তৰ হিমালয় পার্বত্য অঞ্চল আৰু দক্ষিণৰ মালভূমি অঞ্চলৰ মাজৰ বিশাল সমভূমি অঞ্চলেই হৈছে উত্তৰ ভাৰতৰ সমভূমি অঞ্চল। এই সমভূমি অঞ্চলটো পূবে অসমৰ পৰা পশ্চিমে পাকিস্তানৰ সীমালৈকে প্ৰায় ২,৪০০ কিলোমিটাৰ বিস্তৃত। ইয়াক প্ৰধানকৈ সিন্ধু-গঙ্গা-ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমি বুলি জনা যায়। এই সমভূমি অঞ্চলৰ প্ৰস্থ ঠাইভেদে বেলেগ বেলেগ হোৱা দেখা যায়। সিন্ধু-গঙ্গা সমভূমি অঞ্চলৰ প্ৰস্থ ২৪০ কিলোমিটাৰৰ পৰা ৩২০ কিলোমিটাৰ পৰ্যন্ত যদিও ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমিৰ প্ৰস্থ গড়ে মাত্ৰ ৮০ কিলোমিটাৰ। উত্তৰ ভাৰতৰ এই সমভূমি অঞ্চলটোৱে মুঠতে প্ৰায় ৭,০০,০০০ বৰ্গ কিলোমিটাৰ আণুবি আছে।

দৰাচলতে পাঁচখন সৰু-বৰ সমভূমিৰ সমষ্টিয়েই হৈছে উত্তৰ ভাৰতৰ বিস্তৃত সমভূমি অঞ্চলটো। এই পাঁচখন সমভূমি হৈছে— পশ্চিম সমভূমি, পঞ্জাব-হাবিয়ানা সমভূমি, গঙ্গা সমভূমি, উত্তৰবঙ্গ সমভূমি আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমি। পঞ্জাব আৰু হাবিয়ানাৰ খৰাং অঞ্চলক সামৰি লৈ পশ্চিম সমভূমি গঠন হৈছে। শতদ্ৰু (Sutlej), বিপাশা (Beas) আৰু ৰাবি (Ravi) নদীয়ে গঠন কৰা সমভূমিয়েই হৈছে পঞ্জাব-হাবিয়ানা সমভূমি। গঙ্গা আৰু যমুনা নদীয়ে সৃষ্টি কৰা উত্তৰ প্ৰদেশ, বিহাৰ আৰু পশ্চিমবঙ্গৰ সমতলভূমিক লৈ গংগা সমভূমি গঠিত হৈছে। হিমালয়ৰ পৰা নামি অহা নদ-নদীয়ে উত্তৰবঙ্গ সমভূমিৰ সৃষ্টি কৰিছে। সেইদৰে ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু ইয়াৰ ভালেসংখ্যক উপনৈয়ে পলস জমা কৰি অসমৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমি গঠন কৰিছে।

হিমালয় অঞ্চলৰ পৰা বৈ অহা তিনিখন প্ৰধান নদী— সিন্ধু, গংগা আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু ইহাতৰ অসংখ্য উপনৈয়ে উত্তৰ ভাৰতৰ সমভূমি অঞ্চলটো গঠন কৰিছে। সিন্ধু নদীৰ উপনৈ বিশেষকৈ শতদ্ৰু, বিপাশা আৰু ৰাবি নদীয়ে কঢ়িয়াই অনা পলসুৱা গেদ পঞ্জাব আৰু হাবিয়ানাৰ পূব অংশত

জমা হৈ সাকৱা সমতলভূমি গঠিত হৈছে। এই সমভূমি দক্ষিণলৈ ঢাল খোৱা আৰু ইয়াৰ মাটি সাকৱা বাবে ইয়াত জনবসতি ঘন। এই সমভূমি অঞ্চলটো ১.৭৫ লাখ বৰ্গ কিলোমিটাৰ আওৰি আছে। আনহাতে হিমালয়ৰ পৰা উৎপত্তি হোৱা গংগা নদী আৰু ইয়াৰ উপনৈসমূহে এক বৃহৎ সমভূমিৰ সৃষ্টি কৰিছে। গংগা নদী উচ্চ হিমালয়ৰ গঙ্গোত্রী নামৰ হিমবাহ বা বৰফৰ নৈৰ পৰা ওলাই আহিছে। ই উত্তৰ প্ৰদেশ, বিহাৰ আৰু পশ্চিমবংগৰ মাজেৰে বৈ বাংলাদেশ পাইছে আৰু অৱশ্যেত বংগোপসাগৰত পৰিষেবাই। হিমালয় পাৰ্বত্য অঞ্চল এৰি গংগাই উত্তৰ প্ৰদেশ, বিহাৰ আৰু পশ্চিমবংগৰ সমভূমিয়েদি বৈ আহোতে অলকানন্দা, যমুনা, বামগংগা, গোমতি, ঘাগৰা, গঙ্গক, সোণ, কুশী আদি উপনৈসমূহ ইয়াৰ লগ লাগিছে। গংগা আৰু ইয়াৰ অসংখ্য উপনৈয়ে হিমালয় অঞ্চলৰ পৰা কঢ়িয়াই অনা বালি-বোকা জমা কৰি গংগা সমভূমিৰ সৃষ্টি কৰিছে। এই সমভূমিয়ে উত্তৰ প্ৰদেশ, বিহাৰ আৰু পশ্চিমবংগৰ মুঠ ৩,৫৭,০০০ বৰ্গ কিলোমিটাৰ আওৰি আছে। সাকৱা মাটি আৰু সুচল যাতায়াত ব্যৱস্থাৰ বাবে এই সমভূমি ঘন বসতিপূৰ্ণ আৰু কৃষিৰ ক্ষেত্ৰত আগবঢ়া।

হিমালয় অঞ্চলত উৎপত্তি হোৱা আন এখন প্ৰধান নদী ব্ৰহ্মপুত্ৰই ইয়াৰ উপনৈসমূহৰ সৈতে মিলিত হৈ অসমৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমি গঠন কৰিছে। ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদী চীনদেশৰ তিব্বত মালভূমিত থকা চেমা-যুংদুং নামৰ হিমবাহৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে। ভাৰতীয় ভূখণ্ডত প্ৰৱেশ কৰি এই নদী অৰণ্যাচল প্ৰদেশ আৰু অসম ৰাজ্যৰ মাজেৰে বৈ আহি বাংলাদেশত প্ৰৱেশ কৰিছে। পিছত ই গংগাৰ লগ লাগি বংগোপসাগৰত পৰিষেবাই। অসমৰ মাজেদি বৈ যোৱা প্ৰায় ৭০০ কিলোমিটাৰ দৈৰ্ঘ্যৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ গতি পথছোৱাত উত্তৰ আৰু দক্ষিণৰ পৰা বৈ অহা ভালেকেইখন উপনৈ লগ লাগিছে। ইয়াৰ ভিতৰত উত্তৰ পাৰৰ সোৱণশিৰি, জীয়াভৰলী, ধনশ্ৰী (উত্তৰ), পুঠিমাৰী, পাগলাদিয়া, মানাহ, চম্পারতী আদিয়েই প্ৰধান। দক্ষিণ পাৰৰ প্ৰধান উপনৈবিলাক হৈছে বুঢ়ী দিহিং, দিচাং, দিখৌ, ধনশ্ৰী (দক্ষিণ), কপিলী আৰু কৃষণ। ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু ইয়াৰ উপনৈসমূহে বিশেষকৈ হিমালয় অঞ্চলৰ পৰা কঢ়িয়াই অনা বালি-

বোকাব গেদ জমা হৈ ব্রহ্মপুত্র সমভূমিৰ সৃষ্টি হৈছে। গড়ে প্ৰায় ৮০ কিলোমিটাৰ প্ৰস্থবিশিষ্ট এই সমভূমি উত্তৰ-পূবৰ পৰা দক্ষিণ-পশ্চিমলৈ ঢাল খোৱা। নদী-গঠিত পলসুৱা মাটি আৰু সুচল ভূ-প্ৰকৃতিৰ বাবে এই সমভূমি অঞ্চল উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ ভিতৰতে তুলনামূলকভাৱে আগবঢ়া। ইয়াত জনবসতিও ঘন। কিন্তু বাৰিষা কালত এই সমভূমিৰ বহু ঠাই বানপানীৰ কৱলত পৰে।

উত্তৰ ভাৰতৰ পলসুৱা সিঙ্গু-গংগা-ব্রহ্মপুত্র সমভূমিৰ পশ্চিম অংশত বাজস্থানৰ শুকান সমভূমি অঞ্চলটো অৱস্থিত। এই অঞ্চলটো থৰ মৰভূমিৰ অংশ। ইয়াৰ অধিকাংশ ঠাই শুকান আৰু বালিময়।

(গ) দাক্ষিণাত্য মালভূমি অঞ্চল :

উত্তৰ ভাৰতৰ সমভূমি অঞ্চলৰ দক্ষিণে আছে দাক্ষিণাত্য মালভূমি। ই আকৃতিত ত্ৰিভুজ এটাৰ দৰে। এই মালভূমি অঞ্চলটো পুৰণি কঠিন শিলাৰে গঠিত। ইয়াৰ উত্তৰৰ মালৱা মালভূমি আৰু বিন্ধ্য পৰ্বত আৰু উত্তৰ-পূবৰ ছেটানাগপুৰ মালভূমিক সামৰি লৈ এই বিস্তৃত মালভূমি অঞ্চলটো গঠিত হৈছে। বিন্ধ্য, সাতপুৰা, মহাদেৱ আৰু মহাকাল পৰ্বতে এই সমগ্ৰ মালভূমি অঞ্চলটোক উত্তৰ আৰু দক্ষিণ এই দুটা অংশত ভাগ কৰিছে। ইয়াৰে উত্তৰ অংশটোৰ বিস্তৃতি কম আৰু ইয়াৰ ভিতৰত মালৱা মালভূমি আৰু ছেটানাগপুৰ মালভূমি অৱস্থিত। কিন্তু দক্ষিণৰ অংশটো যথেষ্ট ডাঙৰ। এই অংশটো সাতপুৰা, মহাদেৱ আৰু মহাকাল পৰ্বতৰ পৰা দক্ষিণলৈ কুমাৰিকা পৰ্যন্ত বিস্তৃত। দক্ষিণৰ এই মালভূমি অঞ্চলটোৰ পশ্চিম সীমাত আছে পশ্চিমঘাট পৰ্বতশ্ৰেণী আৰু পূব সীমাত আছে পূৰ্বঘাট পৰ্বতশ্ৰেণী। দাক্ষিণাত্য মালভূমি পশ্চিমঘাট পৰ্বতৰ ফালে ক্ৰমে ওখ আৰু পূৰ্বঘাট পৰ্বতৰফালে চাপৰ আৰু এচলীয়া। এই ঢাল অনুসৰি দক্ষিণ ভাৰতৰ প্ৰায় আটাইবোৰ নদীয়ে পশ্চিমৰ পৰা পূবলৈ বৈ গৈ বংগোপসাগৰত পৰিষে। এই নদীবিলাকৰ ভিতৰত মহানদী, গোদাবৰী, কৃষ্ণা, পেনাৰ আৰু কাৰেৰীয়েই প্ৰধান। অৱশ্যে বিন্ধ্য আৰু সাতপুৰা পৰ্বতৰ মাজৰ অঞ্চলটো পূবৰ পৰা পশ্চিমলৈ ঢাল খোৱা। সেয়েহে এই অঞ্চলৰ মাজেৰে নৰ্মদা

আৰু তাৰ্পণী নামৰ দুখন প্ৰধান নদী পশ্চিমলৈ বৈ গৈছে আৰু দুয়োখন নদীয়েই কাম্বে উপসাগৰত পৰিছে।

(ঘ) উপকূল অঞ্চল :

দক্ষিণাত্য মালভূমি অঞ্চলৰ পূব আৰু পশ্চিম সীমাত বংগোপসাগৰ আৰু আৰব সাগৰৰ পাৰে পাৰে ভাৰতৰ উপকূল অঞ্চল অৱস্থিত। সাগৰপৃষ্ঠৰ পৰা ইয়াৰ উচ্চতা ৩০ মিটাৰৰ পৰা ৫০ মিটাৰৰ ভিতৰত। ভাৰতৰ উপকূলীয় সমতল অঞ্চল দীঘল আৰু ঠেক। ইয়াক পূব আৰু পশ্চিম উপকূল হিচাপে দুটা ভাগত ভগাব পাৰি। পূব উপকূল অঞ্চলটো এফালে বংগোপসাগৰ আৰু আনফালে পূৰ্বঘাট পৰ্বতশ্ৰেণীৰ মাজত অৱস্থিত। ই গংগা নদীৰ মোহনাৰ পৰা কুমাৰিকালৈকে বিস্তৃত। প্ৰায় ১,১০০ কিলোমিটাৰ দীঘল এই উপকূল অঞ্চলটো গড়ে ১২০ কিলোমিটাৰ বহল। ই দক্ষিণ ভাৰতৰ আটাইবিলাক প্ৰধান নদীয়ে সৃষ্টি কৰা সমভূমি আৰু ব-দ্বীপৰ দ্বাৰা গঠিত। সেয়েহে ই পশ্চিম উপকূলতকৈ বেছি বহল আৰু সাৰুৱা। এই উপকূলত চিল্কা, কোলাৰ আৰু পলিকট নামে তিনিটা হৃদ আছে। পূব উপকূলটোৰ উত্তৰ আৰু দক্ষিণ অংশ দুটা বেলেগ বেলেগ নামেৰে পৰিচিত। গোদাবৰী নদীৰ মোহনাৰ পৰা গংগা নদীৰ মোহনালৈকে ইয়াৰ উত্তৰৰ অংশটো ‘উত্তৰ চৰকাৰ উপকূল’ আৰু গোদাবৰীৰ মোহনাৰ পৰা কুমাৰিকালৈকে বিস্তৃত দক্ষিণৰ অংশটো ‘কৰমণ্ডল উপকূল’ নামে জনাজাত।

পশ্চিম উপকূল অঞ্চলটো আৰব সাগৰ আৰু পশ্চিমঘাট পৰ্বতৰ মাজত অৱস্থিত। ই উত্তৰে কাম্বে উপসাগৰৰ পৰা দক্ষিণে কুমাৰিকালৈ বিস্তৃত। এই উপকূল অঞ্চলটো দীঘল কিন্তু ঠেক। ইয়াৰ দৈৰ্ঘ্য প্ৰায় ১,৫০০ কিলোমিটাৰ আৰু প্ৰস্থ ১০ কিলোমিটাৰৰ পৰা ১৫ কিলোমিটাৰৰ ভিতৰত। পূব উপকূলৰ দৰে ইয়াৰ উত্তৰ আৰু দক্ষিণৰ অংশ দুটাৰ নামো বেলেগ বেলেগ। মুন্বাই আৰু মাঙ্গালোৰৰ মাজৰ উত্তৰ অংশটোৰ নাম হৈছে ‘কংকণ উপকূল’ আৰু মাঙ্গালোৰৰ পৰা কুমাৰিকালৈকে দক্ষিণৰ অংশটোৰ নাম হৈছে ‘মালাৱাৰ উপকূল’।

ওপৰত উল্লেখ কৰা চাৰিটা প্ৰধান ভূ-প্ৰাকৃতিক বিভাগৰ বাহিৰেও

ভারতীয় দ্বীপসমূহক এটা সুকীয়া ভাগ হিচাপে ধরিব পাৰি। ভারতীয় দ্বীপসমূহ দুটা গোটা বা দ্বীপপুঞ্জত বিভক্ত। ইয়াৰে এটাক লাক্ষা দ্বীপপুঞ্জ আৰু আনটোক আন্দামান-নিকোবৰ দ্বীপপুঞ্জ নামেৰে জনা যায়। এই দুয়োটা দ্বীপপুঞ্জই ভাৰতৰ দুটা কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চল। লাক্ষা দ্বীপপুঞ্জ আৰু আন্দামান-নিকোবৰ দ্বীপপুঞ্জৰ ৰাজধানী ক্ৰমে কৰাৰাতি আৰু পট খেয়াৰ। লাক্ষা দ্বীপপুঞ্জ মালাৱৰ উপকূলৰ পশ্চিমে আৰব সাগৰত অৱস্থিত। এই দ্বীপপুঞ্জ লাক্ষাদ্বীপ, মিনিকয় আৰু আমিনদ্বীপ নামেৰে তিনিটা প্ৰধান দ্বীপেৰে গঠিত যদিও ই দৰাচলতে ২৫ টা সৰু-বৰ দ্বীপৰ সমষ্টি। এই দ্বীপসমূহৰ সাগৰপৃষ্ঠৰ পৰা গড় উচ্চতা হৈছে ৩-৫ মিটাৰ। কেন্দ্ৰীয় শাসিত ৰাজ্য হিচাপে লাক্ষা দ্বীপপুঞ্জৰ মাটিকালি ৩২ বৰ্গ কিল'মিটাৰ। আনহাতে আন্দামান-নিকোবৰ দ্বীপপুঞ্জ কৰমঙ্গল উপকূলৰ পৰা যথেষ্ট দূৰৈত বংগোপসাগৰত অৱস্থিত। আন্দামান অঞ্চলৰ ২০৪ টা আৰু নিকোবৰ অঞ্চলৰ ১১ টা সৰু-বৰ দ্বীপক লৈ মুঠ ২১৫ টা দ্বীপৰ সমষ্টিবে গঠিত হৈছে আন্দামান-নিকোবৰ দ্বীপপুঞ্জ। এই দ্বীপপুঞ্জটো দীঘলে প্ৰায় ৫৯০ কিল'মিটাৰ আৰু বহলে প্ৰায় ৫৮ কিল'মিটাৰ। ইয়াৰ মাটিকালি ৮, ২৪৯ বৰ্গকিল'মিটাৰ। সাগৰপৃষ্ঠৰ পৰা দ্বীপসমূহৰ উচ্চতা ৫ মিটাৰৰ বেছি নহয়। সাগৰীয় পৰিৱেশত অৱস্থিত হোৱাৰ বাবে এই দুয়োটা দ্বীপপুঞ্জৰে ভূ-প্ৰকৃতি, জলবায়ু, উদ্ভিদ, জনজীৱন আৰু আৰ্থসামাজিক অৱস্থা ভাৰতৰ বাকী ভূ-প্ৰাকৃতিক অঞ্চলকেইটাতকৈ কিছু বেলেগ।

৬.০৩ জলবায়ু :

ভাৰতবৰ্ষ এখন বিশাল দেশ। ইয়াৰ ভূ-প্ৰকৃতিও ভিন ভিন। দেশখনৰ অঞ্চলভেদে জলবায়ুৰ প্ৰধান উপাদন, যেনে— উত্তাপ, বায়ুৰ চাপ, বতাহ আৰু আদৃতাৰ তাৰতম্য ঘটে। সেইবাবে এই দেশত নানা প্ৰকাৰৰ জলবায়ু অনুভূত হয়। প্ৰধানকৈ দেশখনৰ বিশালতা, বিশুৱৰ পৰা দূৰত্ব (অক্ষাংশ) বিভিন্ন ভূ-প্ৰকৃতি, উচ্চতাৰ পাৰ্থক্য, সাগৰৰ পৰা দূৰত্ব আৰু মৌচুমী বায়ুৰ ওপৰতেই ইয়াৰ জলবায়ুৰ ভিন্নতা নিৰ্ভৰ কৰে।

আমি আগতে পাই আহিছো যে, ভারতৰ অক্ষাংশৰ বিস্তৃতি হৈছে ৮°৪' ২৮'' উত্তৰ অক্ষবেখাৰ পৰা ৩৭°১৭' ৫০'' উত্তৰ অক্ষবেখালৈ। অক্ষাংশভেদে ঠাইসমূহৰ উত্তাপৰ তাৰতম্য ঘটাৰ বাবেই জলবায়ুও বেলেগ বেলেগ হয়। ভারতৰ প্ৰায় সৌমাজেদি যোৱা কৰ্কটগ্ৰান্তিয়ে দেশখনক উত্তৰ আৰু দক্ষিণ দুটা অংশত ভাগ কৰিছে। ইয়াৰে উত্তৰ অংশটো সমমণ্ডলত আৰু দক্ষিণ অংশটো গ্ৰীষ্মমণ্ডলত পৰিষ্ঠি। সেয়েহে সাধাৰণতে উত্তৰ ভারতৰ তুলনাত দক্ষিণ ভারতত গৰম বেছি।

ভারতৰ ভূখণ্ড পৰ্বত-পাহাৰ, মালভূমি, মৰভূমি, সমভূমি আদি ভূ-প্ৰকৃতিৰে গঠিত। এনে ভূ-প্ৰকৃতিয়েই ঠাইবিলাকৰ মাজত উচ্চতাৰ পাৰ্থক্য আনি দিছে। একে অক্ষাংশত অৱস্থিত হ'লৈও উচ্চতাৰ পাৰ্থক্যৰ বাবে ঠাইসমূহত উত্তাপ, বায়ুৰ চাপ, বৰষুণ আৰু আৰ্দ্রতাৰ পৰিমাণ কম-বেছি হয়। ফলত জলবায়ুও বেলেগ বেলেগ হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, একে অক্ষাংশত অৱস্থিত হ'লৈও উচ্চতাৰ পাৰ্থক্যৰ বাবেই আগা আৰু দার্জিলিঙ্গৰ জলবায়ুৰ মাজত যথেষ্ট প্ৰভেদ দেখা যায়। আনহাতে, হিমালয় পৰ্বতমালাই উত্তৰ দিশৰ পৰা অহা চেঁচা বতাহক বাধা দিয়াৰ বাবে উত্তৰ ভারতৰ জলবায়ু যিমান শীতল হ'ব লাগিছিল সিমান শীতল নহয়। আকৌ দক্ষিণ ভারত যদিও গ্ৰীষ্মমণ্ডলত পৰিষ্ঠি তথাপি ইয়াৰ ভূ-প্ৰকৃতি মালভূমিয়ে নিৰ্ধাৰণ কৰাৰ কাৰণে জলবায়ু কিছু পৰিমাণে মৃদু। সাগৰৰ সান্ধিয়াৰ বাবেও কোনো এখন ঠাইৰ জলবায়ু সমভাৱাপন হ'ব পাৰে। এনে ঠাইত জাৰ-জহৰ তাৰতম্য বেছি নহয়। মুন্সাইৰ অৱস্থান সাগৰৰ পাৰত হোৱাৰ বাবেই ইয়াৰ জলবায়ু সমভাৱাপন।

মৌচুমী বতাহ :

ভারতৰ জলবায়ুত মৌচুমী বতাহৰ প্ৰভাৱ যথেষ্ট। বছৰৰ ভিন ভিন ঝুতুত বিশেষকৈ গ্ৰীষ্ম আৰু শীতকালত মৌচুমী বতাহ বলে। গ্ৰীষ্মকালত দক্ষিণ-পশ্চিম মৌচুমী বতাহ আৰু শীতকালত উত্তৰ-পূব মৌচুমী বতাহ প্ৰৱাহিত হয়। দক্ষিণ-পশ্চিম মৌচুমী বতাহ আৰু সাগৰৰ ওপৰেদি প্ৰৱাহিত হৈ ভারতত সোমায়। এই বতাহ দক্ষিণ-পশ্চিম দিশৰ পৰা অহাৰ বাবে ইয়াক

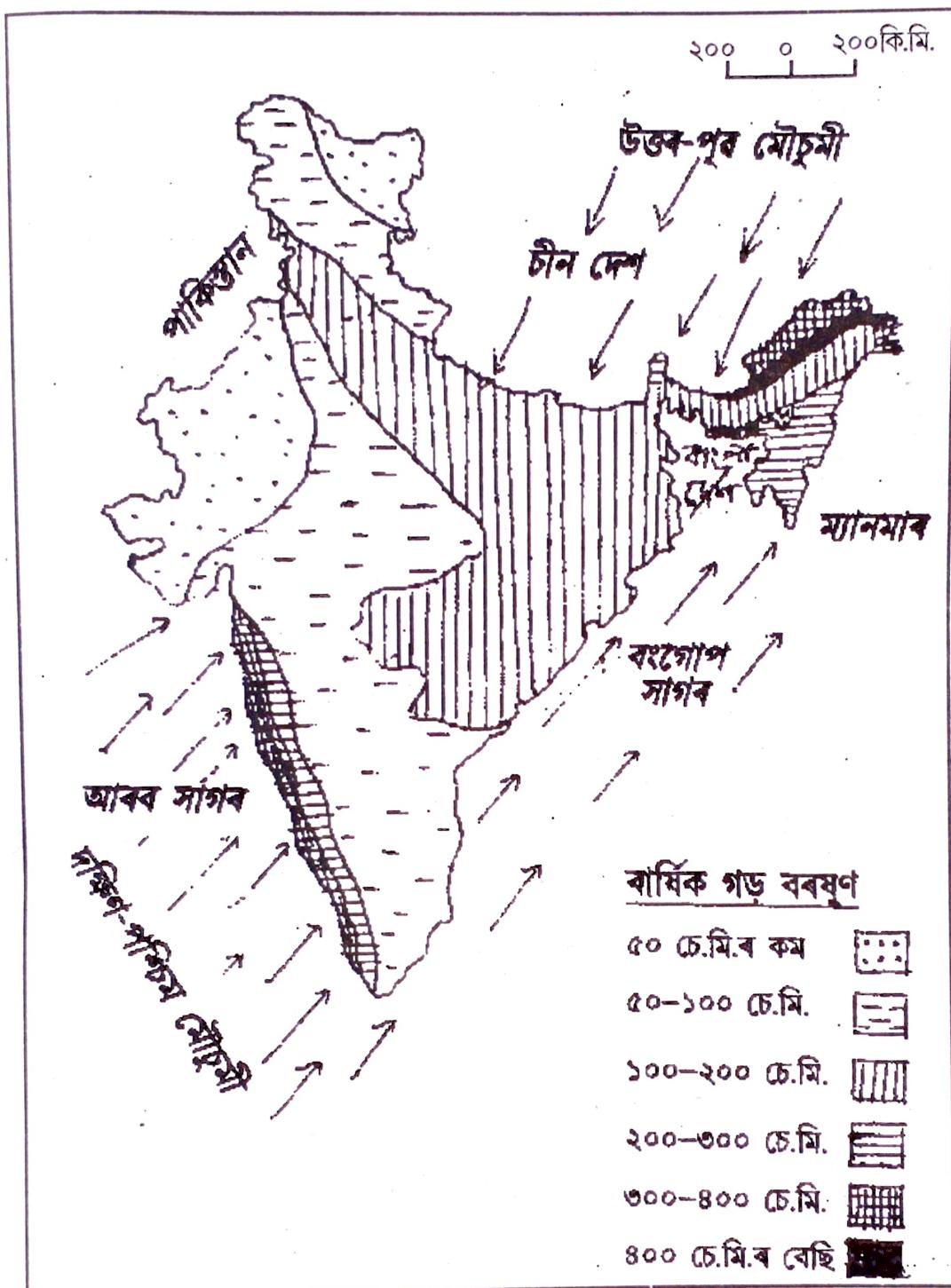
দক্ষিণ-পশ্চিম মৌচুমী বতাহ বোলে। আবৰ সাগৰৰ পৰা যথেষ্ট পৰিমাণে জলীয় ভাপ কঢ়িয়াই অনা এই বতাহে প্ৰথমে পশ্চিমঘাট পৰ্বতত বাধা পায়। তেতিয়া ই ওপৰলৈ উঠি শীতল হয় আৰু বৰষুণ দিয়ে। এইদৰে পশ্চিম উপকূল অঞ্চলৰ কংকন আৰু মালাৱাৰ উপকূলত বছৰি ৩০০ চেণ্টিমিটাৰতকৈ অধিক বৰষুণ হয়। এই বায়ুৰে এটা অংশ পশ্চিমঘাট পৰ্বত পাৰ হৈ বংগোপসাগৰৰ ফালে আগবাঢ়ে। বংগোপসাগৰৰ ওপৰেদি আহোতে পুনৰ অধিক জলীয় ভাপ আহৰণ কৰি ই অসম তথা উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলত প্ৰৱেশ কৰে। এই বতাহে মেঘালয় মালভূমিত বাধাপ্ৰাপ্ত হৈ প্ৰচুৰ বৰষুণ দিয়ে। এনেকৈয়ে মেঘালয়ৰ চৰাপুঞ্জীত বছৰি প্ৰায় ১,২৫০ চেণ্টিমিটাৰ পৰ্যন্ত বৰষুণ হয়। এই দক্ষিণ-পশ্চিম মৌচুমীৰ প্ৰভাৱতে অসম আৰু হিমালয়ৰ নামনি অঞ্চলত যথেষ্ট বৰষুণ হয়।

আনহাতে, উত্তৰ-পূৰ্ব মৌচুমী বতাহ শীতকালত বলে। এই বতাহ মধ্য এছিয়াৰ পৰা উত্তৰ-পূৰ্ব দিশেৰে ভাৰতলৈ প্ৰৱাহিত হয় বাবে ইয়াক উত্তৰ-পূৰ্ব মৌচুমী বতাহ বোলে। উত্তৰৰ হিমালয় পৰ্বতে এই চেঁচা বতাহ অহাত বাধা দিয়াৰ ফলত ভাৰতত প্ৰচণ্ড শীত অনুভৱ নহয়। ইয়াৰে এটা অংশ অৱশ্যে হিমালয় অঞ্চল পাৰ হৈ ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰে। স্থলভাগৰ পৰা অহা বাবে এই বতাহ শুকান। সেয়েহে ইয়াৰ ফলত বৰষুণ নহয়। কিন্তু, এই বতাহ বংগোপসাগৰৰ ওপৰেদি অগ্ৰসৰ হওঁতে ই কিছু জলীয় ভাপ আহৰণ কৰে। জলীয় ভাপযুক্ত এই বতাহ আহি যেতিয়া পূৰ্বঘাট পৰ্বতত ঠেকা খায় তেতিয়া ভাৰতৰ পূৰ্ব উপকূলত বিশেষকৈ কৰমণ্ডল উপকূলত বৰষুণ হয়।

বৰষুণ :

ভাৰতবৰ্ষৰ কৃষিৰ উন্নতিত মৌচুমী বতাহে প্ৰত্যক্ষভাৱে সহায় কৰি আহিছে। মৌচুমী বতাহৰ ফলত হোৱা বৰষুণৰ বাবে শস্যৰ উৎপাদন বৃদ্ধি হয় আৰু খেতি-বাতি ভাল হয়। অৱশ্যে এই ক্ষেত্ৰত উত্তৰ-পূৰ্ব মৌচুমীতকৈ দক্ষিণ-পশ্চিম মৌচুমীৰ প্ৰভাৱ যথেষ্ট বেছি। কাৰণ, দক্ষিণ-পশ্চিম মৌচুমীৰ বাবেই দেশখনত প্ৰচুৰ বৰষুণ হয়। কিন্তু মন কৰিবলগীয়া যে, এই বৰষুণৰ

বিতৰণ ভাৰতৰ সকলো ঠাইতে একে নহয়।

চি.ৰ-৬.০২ : ভাৰতত বৰষণৰ বিতৰণ

ভাৰতৰ বাৰ্ষিক গড় বৰষণৰ বিতৰণৰ মানচিত্ৰখনলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে, উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলৰ হিমালয়ৰ নামনি অংশ, মেঘালয় মালভূমিৰ

দক্ষিণাংশ আৰু পশ্চিমঘাট পৰ্বতৰ পশ্চিম ঢালত অধিক বৰষুণ হয় (বাৰ্ষিক গড়ে ৩০০ চেণ্টিমিটাৰৰো অধিক)। অৱগাচল প্ৰদেশৰ বহিৎ হিমালয় অঞ্চলত বৰষুণ যথেষ্ট হোৱা দেখা যায়। এই অঞ্চলটোত বাৰ্ষিক গড় বৰষুণৰ পৰিমাণ ৪০০ চেণ্টিমিটাৰতকৈও বেছি। ইয়াৰ বিপৰীতে বাজস্তুনৰ থৰ মৰুভূমি আৰু ইয়াৰ দাঁতি-কাষৰীয় অঞ্চলত বছৰি গড়ে ৫০ চেণ্টিমিটাৰৰো কম বৰষুণ হয়। উল্লেখযোগ্য যে, থৰ মৰুভূমিৰ কোনো কোনো ঠাইত বৰষুণ নিচেই কম অৰ্থাৎ ২০ চেণ্টিমিটাৰৰো কম। ইয়াৰ উপৰি দাক্ষিণাত্য মালভূমিৰ উত্তৰ আৰু পশ্চিম অংশ আৰু গুজৰাট অঞ্চলতো বৰষুণ কম হয়। এই অঞ্চলত ৫০ চেণ্টিমিটাৰৰ পৰা ১০০ চেণ্টিমিটাৰৰ ভিতৰত বৰষুণ হয়। কিন্তু ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমিকে ধৰি উত্তৰ ভাৰতৰ সমভূমি অঞ্চলত বৰষুণ মধ্যমীয়া। বাৰ্ষিক গড়ে ১০০ ছেণ্টিমিটাৰৰ পৰা ২০০ চেণ্টিমিটাৰ পৰ্যন্ত এই অঞ্চলত বৰষুণ হয়।

ঝুতু :

উত্তাপ, বৰষুণ, বায়ুৰ চাপ, বতাহ আৰু আৰ্দ্রতা আদি বতৰৰ উপাদানৰ ধৰ্ম বছৰটোৰ সকলো সময়তে একে নাথাকে। ইহঁতৰ মাত্ৰা তথা পৰিমাণ বছৰৰ বিভিন্ন সময়ত ভিন্ন ভিন্ন হোৱা দেখা যায়। এই ভিন্নতাৰ বাবে বছৰটোত কেইবাটাও ঝুতু অনুভূত হয়। ভাৰতত বছৰটোৰ ভিতৰত চাৰিটা ঝুতু অনুভূত হয়— (ক) শীতকাল (খ) প্ৰাক্ বৰ্ষাকাল (গ) বৰ্ষাকাল (ঘ) প্ৰাক্ শীতকাল। এই ঝুতুকেইটাত হোৱা উত্তাপ আৰু বৰষুণৰ তাৰতম্য লক্ষ্য কৰিবলগীয়া। প্ৰাক্ শীতকালত বৰষুণৰ মাত্ৰা কমিবলৈ আৰম্ভ কৰে আৰু শীতৰ আগমন হয়। শীতকালত বৰষুণ তেনেই কম আৰু প্ৰচণ্ড শীত অনুভূত হয়। প্ৰাক্ বৰ্ষাকালত উত্তাপ আৰু বৰষুণ দুয়োটাই ক্ৰমে বাঢ়িবলৈ আৰম্ভ কৰে। আনহাতে বৰ্ষাকালত মৌচুমী বতাহৰ প্ৰভাৱত প্ৰচুৰ বৰষুণ হয় আৰু উত্তাপো বাঢ়ে। অৱশ্যে বৰষুণ বেছি হোৱা বাবে বৰ্ষাকালত উত্তাপ কিছু পৰিমাণে কমে। ভাৰতীয় বতৰ বিজ্ঞান সংস্থাৰ মতে বৰ্ষাকাল জুন মাহৰ পৰা ছেপ্টেন্বৰ মাহলৈ, প্ৰাক্ শীতকাল অক্টোবৰ মাহৰ পৰা ডিচেম্বৰ মাহৰ মাজভাগলৈ, শীতকাল ডিচেম্বৰৰ মাজভাগৰ পৰা মাৰ্চ মাহৰ

মাজভাগলৈ আৰু প্ৰাক্ বৰ্ষাকাল মাৰ্চৰ মাজভাগৰ পৰা মে' মাহলৈ ধৰা হয়।

৬.০৪ মাটি (মৃত্তিকা)

প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ অন্যতম প্ৰধান উপাদান হৈছে মাটি। ই এবিধ গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰাকৃতিক সম্পদ। মাটিৰ গুণ-গুণে উদ্ভিদৰ প্ৰকাৰ আৰু শস্যৰ উৎপাদন নিৰ্দ্বাৰণ কৰে। ভাৰতবৰ্ষত বিভিন্ন ঠাইত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ মাটি পোৱা যায়। মূলতঃ জলবায়ু আৰু শিলাৰ প্ৰকাৰৰ ওপৰত মাটিৰ গঠন নিৰ্ভৰ কৰে। ভাৰতবৰ্ষৰ ঠাইভেদে জলবায়ু আৰু শিলাৰ প্ৰকাৰ বেলেগ বেলেগ হোৱাৰ বাবেই মাটিৰ প্ৰকাৰো বেলেগ বেলেগ হোৱা দেখা যায়।

ভাৰতবৰ্ষত বহু প্ৰকাৰৰ মাটি পোৱা যায় যদিও এইবোৰক প্ৰধানকৈ হয় ভাগত ভগাৰ পাৰি, যেনে— পাৰ্বত্য অঞ্চলৰ মৃত্তিকা, সিঙ্গু-গংগা-ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমি অঞ্চলৰ মৃত্তিকা, মৰু অঞ্চলৰ মৃত্তিকা, লাভা মৃত্তিকা (ক'লা মৃত্তিকা), দাক্ষিণাত্য মালভূমিৰ মৃত্তিকা আৰু উপকূল অঞ্চলৰ মৃত্তিকা।

পাৰ্বত্য অঞ্চলৰ মৃত্তিকা : পাৰ্বত্য মৃত্তিকা পাৰ্বত্য অঞ্চলৰ অৱস্থান আৰু ইয়াৰ উচ্চতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। ভাৰতৰ উত্তৰৰ হিমালয় অঞ্চলকে ধৰি অন্যান্য পাৰ্বত্য অঞ্চলবোৰত এনে মৃত্তিকা পোৱা যায়। পৰ্বতৰ তুষার ৰেখাৰ নামনি অঞ্চলত হিমবাহবোৰে বালি আৰু বোকা জাতীয় পদাৰ্থ পৰিবহন কৰি জমা কৰে আৰু পিছত মৃত্তিকাৰ সৃষ্টি হয়। এনে মৃত্তিকাকে হিমবাহজনিত মৃত্তিকা (glacial soil) বোলা হয়। এই মৃত্তিকাৰ ওপৰতে সৰলবৰ্গীয় উদ্ভিদ গজে। উদ্ভিদৰ পাত, গুটি আদি সৰি পিছত পচন প্ৰক্ৰিয়াৰে মাটিৰ লগত মিহলি হৈ মাটিৰ অন্নতা বৃদ্ধি কৰে। তেতিয়া ইয়াকে পদ্জল (Podzol) বোলে। ই বেছি সাৰুৱা নহয়। পাৰ্বত্য অঞ্চলৰ নামনি অঞ্চলত শিলাময় মৃত্তিকা (rocky soil) পোৱা যায়। এনে শিলাময় মৃত্তিকাৰ পৃষ্ঠ ভাগত পাতল পলসুৱা মাটিৰ আৱৰণ থাকে বাবেই ইয়াত উদ্ভিদ গজিব পাৰে।

সিঙ্গু-গংগা-বন্দপুত্র সমভূমির মৃত্তিকা :

এই বিস্তৃত সমভূমি অঞ্চলটোত পলসুরা মাটি পোরা যায়। অরশে অঞ্চলটোর ঠায়ে ঠায়ে বালি মাটিও পোরা যায়। ইয়াত পোরা পলসুরা মাটি দুই প্রকারৰ, যেনে— নতুন পলসুরা মাটি আৰু পুৰণি পলসুরা মাটি।

নতুন পলসুরা মাটি কিছু কোমল আৰু সাৰুৱা। এনে মাটি প্লাবন ভূমি আৰু নদীৰ পাৰত পোৱা যায়। এই মাটি লৱণ মুক্ত আৰু ইয়াত হিউমাচ থকাৰ বাবে ই সাৰুৱা হয়। নদী উপত্যকাৰ প্রায়বিলাক মাটিয়েই নতুন পলসুরা শ্ৰেণীৰ। খেতি-বাতিৰ বাবে এনে মাটি উত্তম আৰু সেইবাবেই নদী উপত্যকাবোৰত কৃষিকাৰ্যই প্ৰসাৰ লাভ কৰিছে আৰু জনবসতিৰ ঘনত্বও বাঢ়িছে। পঞ্জাৰ, হাৰিয়ানা, উত্তৰ প্ৰদেশ, বিহাৰ, উৰিয়া, পশ্চিমবঙ্গ আৰু অসমৰ নদী উপত্যকাসমূহত এই মাটি পোৱা যায়।

আনহাতে পুৰণি পলসুরা মাটি তুলনামূলকভাৱে কঠিন। দীৰ্ঘদিন বৰষুণৰ প্ৰভাৱত ইয়াৰ বাসায়নিক পদাৰ্থবোৰ অপসাৰিত অথবা দ্রবীভূত হোৱাৰ ফলত এই মাটিৰ উৰ্বৰতা কিছু হুস পায়। সেয়েহে এনে মাটিৰ উৰ্বৰতা বৰ্ক্ষা কৰিবলৈ সঘনে সাৰ প্ৰয়োগ কৰি থাকিব লগা হয়। পঞ্জাৰ, উত্তৰ প্ৰদেশ, আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমিত এনে মাটি দেখা যায়।

মৰু অঞ্চলৰ মৃত্তিকা :

মৰু মৃত্তিকা ভাৰতৰ থৰ মৰুভূমি অঞ্চল, বাজস্থান, সৌৰাষ্ট্ৰ আৰু কচ উপসাগৰীয় অঞ্চলত পোৱা যায়। খৰাং অঞ্চলত সংঘটিত বিচূৰ্ণভৱন প্ৰক্ৰিয়াৰ ফলত মৰু মৃত্তিকা গঠন হয়। এনে মৃত্তিকা মূলতঃ বালি আৰু শিলাৰ সংমিশ্ৰণত গঠিত হয় আৰু ইয়াত নাইট্ৰোজেন আৰু জৈৱিক পদাৰ্থৰ পৰিমাণ নিচেই কম থাকে। সেয়েহে এনে মৃত্তিকা সাৰুৱা নহয়। অৱশ্যে জলসিঞ্চন ব্যবস্থাৰ জৰিয়তে লৱণমুক্ত মৰু মৃত্তিকাত গম, বাৰ্লি আদি শস্য উৎপাদন কৰিব পৰা যায়।

লাভা মৃত্তিকা :

লাভা অৱক্ষেপনৰ পৰা গঠিত হোৱা মৃত্তিকাক লাভা মৃত্তিকা বোলা হয়। লাভা মৃত্তিকাক সাধাৰণতে কৃষও (ক'লা) মৃত্তিকা বুলি জনা যায়।

মহারাষ্ট্র, মধ্য প্রদেশৰ পশ্চিমাঞ্চল, গুজবাট আৰু অন্নপ্রদেশৰ কাষৰীয়া অঞ্চলৰ লাভা অৱক্ষেপন বিচূর্ণীকৃত হৈ কৃষ্ণ মৃত্তিকা গঠন হৈছে। ক'লা বোকাময় আৰু এঠাজাতীয় এনে মাটিয়ে জলকণা ধৰি ৰাখিব পাৰে আৰু সেয়েহে খেতিৰ বাবে উপযোগী। বিশেষকৈ এনে মাটিত কপাহ খেতি অতি ভাল হয় বাবে এই মাটিক কপাহ মাটি (Cotton Soil) বোলে।

দাক্ষিণাত্য মালভূমিৰ মৃত্তিকা :

লাভা অঞ্চলৰ ক'লা মৃত্তিকাৰ বাহিৰেও দাক্ষিণাত্য মালভূমিত অন্য প্ৰকাৰৰ মৃত্তিকা পোৱা যায়। দাক্ষিণাত্য মালভূমিৰ অতি পুৰণি আৰ্কিয়ান আৰু কেন্দ্ৰিয়ান যুগৰ বিস্তৃত শিলা খণ্ডৰ পৰা বিচুনীভৱন প্ৰক্ৰিয়াৰে উৎপন্নি হোৱা মৃত্তিকা অৱশিষ্ট (Resident) প্ৰকাৰৰ। বহুযুগ ধৰি চলি অহা বিচুনীভৱন প্ৰক্ৰিয়া আৰু বৰষুণৰ প্ৰভাৱত এনে মৃত্তিকাৰ সৃষ্টি হয়। এই প্ৰকাৰৰ মৃত্তিকা সাধাৰণতে ৰঙা বালিঅঁহীয়া (red loamy) হয় য'ত বালিৰ পৰিমাণ বেছি থাকে। স্বাভাৱিকতে এনে মৃত্তিকা সৰক্কী (porous) হোৱাৰ বাবে ই পানী ধৰি ৰাখিব নোৱাৰে। জলসিঞ্চন ব্যৱস্থাৰে এনে মৃত্তিকাক কৃষিৰ উপযোগী কৰি তোলা হয়।

আনহাতে পৰ্বত আৰু মালভূমিৰ কাষৰীয়া অঞ্চলত এবিধি ৰঙচুৰা টান মাটি পোৱা যায়। ইয়াকে কংকৰ মৃত্তিকা (laterite) বুলি কোৱা হয়। এনে মাটিত লো আৰু এলুমিনিয়াম যথেষ্ট পৰিমাণে মিহলি হৈ থাকে। মালাৱাৰ উপকূল আৰু চোটানাগপুৰ মালভূমিৰ পূৰ অংশত কংকৰ মৃত্তিকা পোৱা যায়। আনহাতে, নীলগিৰি আৰু পশ্চিমঘাট পৰ্বতৰ ঢালত হিউমাচযুক্ত কংকৰ মৃত্তিকা পোৱা যায়, য'ত চাহ আৰু কফি খেতি ভাল হয়। এনে মৃত্তিকাক সেয়েহে স্থানীয়ভাৱে কফি-মৃত্তিকা (coffee soil) বুলি জনা যায়।

উপকূল অঞ্চলৰ মৃত্তিকা :

উপকূল অঞ্চলৰ মৃত্তিকাৰ গঠনত অঞ্চলভেদে পাৰ্থক্য থকা দেখা যায়। ভাৰতৰ পূৰ উপকূলৰ ব-দ্বীপ অঞ্চলত সাধাৰণতে নদীকুলীয় (riverain) মৃত্তিকা পোৱা যায়। উপকূল অঞ্চলত জোৱাৰৰ টৌৱে বালি

আৰু বোকা মাটি জমা কৰে। ঠায়ে ঠায়ে মাটিবিলাক লুণীয়া হয়। পূব উপকূলৰ দৰে পশ্চিম উপকূলৰ মাটিবিলাক নদীকূলীয় নহয়। কংকন উপকূলত কিছু পলসুৱা মাটি পোৱা যায়। সাগৰৰ পাৰত প্ৰধানকৈ বালিয়া মাটিহে পোৱা যায়। আনহাতে কেৰেলা আৰু কৰ্ণাটকৰ উপকূল অঞ্চলত বঙ্গচুৱা কংকৰ মৃত্তিকা দেখা যায়।

৬.০৫ উত্তিদি :

উত্তিদি প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ অন্যতম প্ৰধান উপাদান। ভালদৰে মন কৰিলে দেখা যায় যে, ওখ গছ-গছনিৰ পৰা আৰম্ভ কৰি চাপৰ ঘাঁহ-বন আৰু শেলুৱৈলৈকে আমাৰ পৰিৱেশত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ উত্তিদি আছে। উত্তিদিৰ এই আকাৰ-প্ৰকাৰ কিন্তু ঠাই বা অঞ্চলভেদে বেলেগ বেলেগ হোৱা দেখা যায়। ইয়াৰ কাৰণ কি বাবু? আমি জানো যে, ভূপৃষ্ঠৰ বিভিন্ন ভূ-প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশত ভিন ভিন জলবায়ু অনুভূত হয়। জলবায়ুৰ এনে বিভিন্নতাই মূলতঃ নানা প্ৰকাৰৰ মাটিৰ সৃষ্টি কৰে। আকৌ মাটিৰ গুণাগুণ অনুসৰি উত্তিদিৰ প্ৰজাতি বেলেগ বেলেগ হয়। গতিকে থোৰতে ক'ব পাৰি যে, উত্তিদিৰ প্ৰকাৰ, বৃদ্ধি আৰু বিতৰণ প্ৰধানকৈ জলবায়ু, ভূ-প্ৰকৃতি আৰু মাটিৰ গুণাগুণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।

ভাৰততো অঞ্চলভেদে ভূ-প্ৰকৃতি, জলবায়ু আৰু মাটি বেলেগ বেলেগ হোৱা দেখা যায়। সেয়েহে দেশখনৰ ভিতৰতে উত্তিদিৰ প্ৰকাৰ আৰু বিতৰণো বেলেগ বেলেগ হোৱা দেখা যায়। দেশখনৰ উত্তিদিসমূহক সাধাৰণতে ছয় ভাগত ভগাব পাৰি : চিৰসেউজীয়া উত্তিদি, মৌচুমীয় উত্তিদি, কাহিটীয়া মৰু উত্তিদি, তৃণজাতীয় উত্তিদি, ব-দ্বীপীয় উত্তিদি (মেনগ্ৰ'ভ) আৰু পাৰ্বত্য উত্তিদি। তলত উত্তিদিসমূহৰ চমু বিৱৰণ দিয়া হ'ল।

চিৰসেউজীয়া উত্তিদি :

যি অঞ্চলত বাৰ্ষিক বৰষুণৰ পৰিমাণ ২০০ চেণ্টিমিটাৰতকৈ অধিক আৰু বাৰ্ষিক গড় উত্তাপ 25° চেঃ ব পৰা 27° চেঃ, তেনে অঞ্চলত চিৰসেউজীয়া উত্তিদি দেখা যায়। চিৰ সেউজীয়া বননি সাধাৰণতে ওখ গছ-

**ভারত
উন্নিদের প্রকার**

২০০ ০ ২০০কি.মি.

উন্নিদের প্রকার

চিবসেউজীয়া উন্নিদ	[Diagonal lines]
মৌচুমীয় উন্নিদ	[Horizontal lines]
কাইটীয়া মফ উন্নিদ	[Vertical lines]
তৃণজাতীয় উন্নিদ	[Dots]
ব-দ্বীপীয় উন্নিদ	[Solid black]
পর্বত্য উন্নিদ	[Vertical stripes]

চিত্র-৬.০৩ : ভারতের উন্নিদের প্রকার আৰু বিতৰণ

গছনিৰ সমষ্টি। এনে বনে ডাঠ অৱণ্য সৃষ্টি কৰিছে। ইয়াৰ গছবিলাক ৪৫ মিটাৰ পৰ্যন্ত ওখ হয়। ওখ গছৰ উপৰি, বেত, বাঁহ, টেকীয়া আৰু লতাজাতীয় চাপৰ উন্নিদো দেখা যায়। বছৰৰ কোনো ঝতুতে এইবিলাকৰ পাত নসৰে। সেয়েহে ইহতক চিবসেউজীয়া উন্নিদ বোলে। এই অৱণ্যত শিশু, চন্দন, বৰুৰ আদি ভালেমান মূল্যবান গছ পোৱা যায়। পশ্চিমঘাট

পর্বতৰ পশ্চিম তাল, অৰণ্যাচল হিমালয়ৰ নামনিভাগ, উজনি অসম, মণিপুৰ আৰু মিজোৱামৰ পাৰ্বত্য অঞ্চল আৰু আন্দামান-নিকোবৰ দ্বীপপুঁজিৰ এনে চিৰসেউজীয়া অৱণ্য দেখা যায়।

মৌচুমীয় উদ্ধিদি :

মৌচুমীয় উদ্ধিদি ভাৰতৰ অধিকাংশ ঠাইত পোৱা যায়। বাৰ্ষিক ১০০ চেণ্টিমিটাৰৰ পৰা ২০০ চেণ্টিমিটাৰ বৰষুণ হোৱা আৰু গড়ে প্ৰায় ২৭° চেং উত্তাপযুক্ত অঞ্চলত এনেবিধ উদ্ধিদি দেখা যায়। মৌচুমী ঝুতুত হোৱা বৰষুণৰ ওপৰত এই উদ্ধিদি নিৰ্ভৰশীল। মৌচুমী অঞ্চলত শীতকালত বৰষুণ কম হয় আৰু উত্তাপো কমি যায়। গতিকে মাটি শুকান হৈ পৰে। সেয়েহে শীতকালত সাধাৰণতে এই গছবিলাকৰ পাত সৰি যায়। শাল, চেণ্ণ, চিৰিচ, শিশু, অৰ্জুন, শিমলু আৰু বিভিন্ন প্ৰজাতিৰ বাঁহ মৌচুমীয় অৱণ্যৰ প্ৰধান উদ্ধিদি। এই অৱণ্য অসম, পশ্চিমবংগ, বিহাৰ, উত্তৰ প্ৰদেশ, হিমাচল প্ৰদেশ আৰু হাবিয়ানাৰ একাংশ, মধ্যপ্ৰদেশ, তামিলনাড়ু, পশ্চিমঘাট, পূৰ্বঘাট পৰ্বতকে ধৰি দাক্ষিণাত্য মালভূমিৰ পূব অংশ আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ বাজ্যকেইখনৰ সেমেকা অঞ্চলত পোৱা যায়। আন্দামান-নিকোবৰ দ্বীপপুঁজিতো মৌচুমী উদ্ধিদি দেখা যায় (চিৰ)।

কাঁইটীয়া মৰু উদ্ধিদি :

সাধাৰণতে বছৰি ৫০ চেণ্টিমিটাৰতকৈ কম বৰষুণ হোৱা মৰুভূমি বা মৰুপ্ৰায় অঞ্চলত কাঁইটীয়া জোপোহা উদ্ধিদি জন্মে। এনে অঞ্চলত উত্তাপ বেছি আৰু ইয়াৰ মাটিভাগ বালিয়া। ইয়াত উদ্ধিদিৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় পানীৰ অভাৱ। এনে অৱস্থাত বৰ্তি থাকিবলৈ উদ্ধিদিৰ পাতবোৰ বহল নহৈ গোটা আৰু কাঁইটীয়া হয়। এই জাতীয় উদ্ধিদি বিশেষকৈ বাজস্থানৰ পশ্চিমাংশৰ থৰ মৰুভূমি আৰু পঞ্জাবৰ দক্ষিণ-পশ্চিম অঞ্চলত পোৱা যায়। একাচিয়া, বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ কেকটাচ, খেজুৰ, বগৰী আদি মৰু অঞ্চলকৰ প্ৰধান উদ্ধিদি।

তৃণজাতীয় উদ্ধিদি :

উত্তৰ আমেৰিকাৰ প্ৰেইৰী আৰু আফ্ৰিকা মহাদেশৰ ছাভানা তৃণভূমিৰ দৰে বিস্তৃত তৃণভূমি ভাৰতত অৱশ্যে পোৱা নাযায়। কিন্তু যিবিলাক অঞ্চলত

বছৰি ৫০ চেণ্টিমিটাৰৰ পৰা ১০০ চেণ্টিমিটাৰ বৰষুণ হয় দেশখনৰ তেনে অঞ্চলবিলাকত তৃণজাতীয় উদ্ধিদ দেখা যায়। এনে উদ্ধিদৰ ভিতৰত চাপৰ জোপোহা গচ্ছ, ঘাঁহ আৰু কাইটীয়া গচ্ছ-বনেই প্ৰধান। এই উদ্ধিদ প্ৰধানকৈ উত্তৰ ভাৰতৰ পঞ্জাৰ, বাজস্থানৰ পূব অংশ, উত্তৰ প্ৰদেশৰ সমতলভাগৰ একাংশ আৰু দাক্ষিণাত্য মালভূমিৰ মাজভাগৰ অঞ্চলপ্ৰদেশ, কণ্ঠটক আৰু মহাৰাষ্ট্ৰৰ অংশ বিশেষত পোৱা যায়। তাৰোপৰি হিমালয়ৰ নামনিভাগৰ তৰাই অঞ্চলৰ সেমেকা পৰিৱেশতো নল, খাগৰি, ইকৰা আদি ঘাঁহজাতীয় উদ্ধিদ জন্মে। এই ঘাঁহবোৰ ২-৩ মিটাৰমান ওখ হয়। ইহাত মাজে মাজে অৱশ্যে খয়েৰ, শিমলু আদি গচ্ছো দেখা যায়।

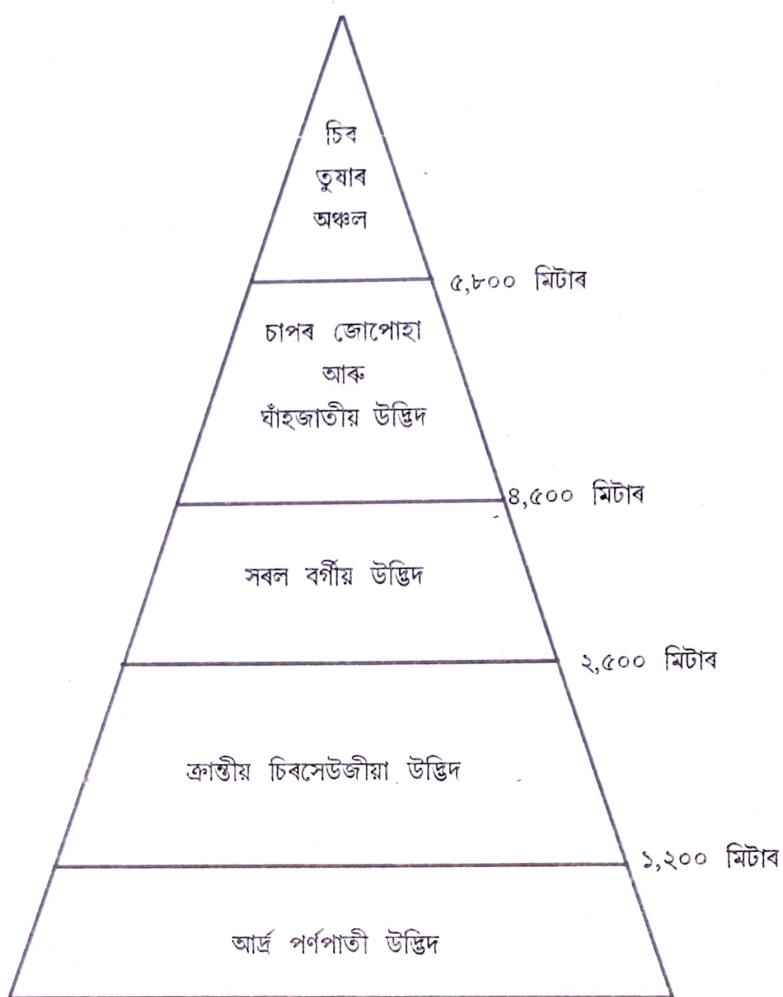
ব-দ্বীপীয় উদ্ধিদ :

এইবিধি উদ্ধিদ প্ৰধানকৈ সমুদ্ৰৰ তীৰভূমিৰ ব-দ্বীপ অঞ্চলত পোৱা যায়। সাগৰৰ পানীৰ লৱণতা সত্ত্বেও জোৱাৰৰ ফলত জমা হোৱা গেদ আৰু নদীয়ে জমা কৰা পলসুৱা মাটিৰ বাবেই উপকূল অঞ্চলৰ ঠাইবিশেষে এই উদ্ধিদ জন্মে। সাধাৰণতে মেনগ্ৰ'ভ (Mangrove) বোলা এই উদ্ধিদ প্ৰধানকৈ কচ্ছ উপসাগৰৰ উপকূল অঞ্চলত, গংগা-ৰঞ্জপুত্ৰৰ ব-দ্বীপ অৰ্থাৎ সুন্দৰবনত আৰু মহানদী, গোদাবৰী, কৃষ্ণা, কাৰেৰী নদীৰ ব-দ্বীপ অঞ্চলত পোৱা যায়। ব-দ্বীপীয় উদ্ধিদৰ ভিতৰত সুন্দৰী, তাল আৰু নাবিকল আদি গচ্ছেই প্ৰধান।

পাৰ্বত্য উদ্ধিদ :

উদ্ধিদৰ প্ৰকাৰ আৰু বিতৰণত উচ্চতাৰ যথেষ্ট প্ৰভাৱ আছে। কিয়নো উচ্চতা আৰু পৰ্বত-পাহাৰৰ ঢাল অনুসৰি বৰষুণ, উত্তাপ, আৰু মাটিৰ গুণাগুণৰ তাৰতম্য ঘটে। সেইবাবেই পাৰ্বত্য অঞ্চলৰ বিভিন্ন উচ্চতাত বেলেগ বেলেগ ধৰণৰ উদ্ধিদ দেখা যায়। ভাৰতৰ হিমালয় অঞ্চলতো উচ্চতাভেদে বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ উদ্ধিদ পোৱা যায়।

বহিঃ হিমালয়ৰ ছিৱালিক পৰ্বতকে ধৰি গড়ে ১,০০০ মিটাৰ উচ্চতাৰ চাপৰ পৰ্বতমালা ডাঠ মৌচুমীয় অৱণ্যেৰে আবৃত। ইয়াত শাল গচ্ছকে ধৰি ভালেমান মূল্যবান গচ্ছ আছে। এই অঞ্চলত বাঁহজাতীয় উদ্ধিদ বেছিকৈ দেখা

চিত্ৰ-৬.০৪ : হিমালয় অঞ্চলত উচ্চতাৰ ভিত্তিত উদ্ভিদৰ প্ৰকাৰ যায়। ইয়াৰ ঠিক উভৰৰ ১,০০০ মিটাৰৰ পৰা ২,০০০ মিটাৰ উচ্চতাৰ পাৰ্বত্য অঞ্চলত বহুল পাতৰ ওক আৰু সৰলজাতীয় চিৰসেউজীয়া উদ্ভিদ পোৱা যায়। উভৰ-পূৰ্বাঞ্চলৰ পাৰ্বত্য অঞ্চলত অৱশ্যে সৰল গছ বেছিকে দেখা যায়। তাৰোপৰি ১,৬০০ মিটাৰৰ পৰা ৩,০০০ মিটাৰ উচ্চতাত কাশ্মীৰ, হিমাচল প্ৰদেশ, উত্তৱাঞ্চল, দার্জিলিং আৰু ছিকিম হিমালয় অঞ্চলত দেবদারুকে ধৰি বিভিন্ন প্ৰজাতিৰ সৰল গছৰ অৱণ্য আছে। ইয়াতকৈ অধিক উচ্চতাৰ পাৰ্বত্য অঞ্চলত কেৱল আল্পীয় (Alpine) উদ্ভিদহে গজে।

উদ্ভিদ এৰিধ মূল্যবান প্ৰাকৃতিক সম্পদ। ভাৰতবৰ্ষ উদ্ভিদ আৰু অন্যান্য বন সম্পদত চহকী। ইয়াৰ অৱণ্যত পোৱা উদ্ভিদৰ ভিতৰত বহুতৰে ঔষধী মূল্যও আছে। প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ ভাৰসাম্য বক্ষাৰ বাবে উদ্ভিদ

অপৰিহার্য। উদ্ভিদে মাটিৰ পানী আবদ্ধ কৰি ৰাখে আৰু ভূমি ক্ষয় ৰোধ কৰে। উদ্ভিদৰ আৱৰণে মাটিৰ উৰ্বৰতা বৃদ্ধি কৰে। উদ্ভিদৰ আৱৰণ নোহোৱা হ'লে বহু ধৰণৰ পৰিৱেশিক সমস্যাই গা কৰি উঠিব পাৰে। সেয়ে আৰ্থিক উন্নয়নৰ লগতে পৰিৱেশক সুৰক্ষা দিয়াৰ উদ্দেশ্যে আমাৰ দেশৰ অৱণ্যসমূহ সংৰক্ষণ কৰা দৰকাৰ।

৬.০৬ জনসংখ্যা বৃদ্ধি, বিতৰণ আৰু ঘনত্ব :

ভাৰত পৃথিবীৰ দ্বিতীয় জনবহুল দেশ। জনসংখ্যাৰ ক্ষেত্ৰত চীনদেশৰ পিছতে ভাৰতৰ স্থান। এই দেশত বিভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ লোকৰ সংমিশ্ৰণ ঘটিছে আৰু সেইবাবেই ইয়াৰ জনগাঁথনি বিশেষভাৱে মন কৰিবলগীয়া। মূলতঃ অষ্ট'-এছীয়া, মংগোলীয়, আৰ্য আৰু দ্রাবিড়ীয় জনগোষ্ঠীৰ লোকে ভাৰতবৰ্ষত পুৰণি কালৰে পৰাই বসবাস কৰি আহিছে। নানা জাতি-উপজাতি, সম্প্রদায়, ভাষা-সংস্কৃতি আৰু ধৰ্মৰ লোকে এই দেশত একেলগে বাস কৰাৰ ফলস্বৰূপে তেওঁলোকৰ মাজত সামাজিক সম্পর্ক গঢ় লৈ উঠিছে। ভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ মাজৰ পাবল্পৰিক সংমিশ্ৰণৰ ফলত গঢ়ি উঠা এনে সামাজিক সম্পর্কৰ বাবেই আজি এখন বৈচিত্ৰ্যময় বৃহৎ ভাৰতীয় সমাজ সৃষ্টি সম্ভৱ হৈছে।

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে ভাৰত পৃথিবীৰ ভিতৰতে দ্বিতীয় বৃহৎ জনবহুল দেশ। ২০০১ চনৰ লোকপিয়ল মতে এই দেশৰ জনসংখ্যা হৈছে $1,02,70,15,289$ জন। এই জনসংখ্যা পৃথিবীৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ প্ৰায় ১৬ শতাংশ। জনসংখ্যা সদায় একে নাথাকে। সময়ৰ লগে লগে জনসংখ্যাৰ পৰিৱৰ্তন হৈ থাকে। জনসংখ্যাৰ হ্রাস-বৃদ্ধি হোৱাকে জনসংখ্যাৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা বুলি কোৱা হয়। ভাৰতৰ জনসংখ্যাৰো পৰিৱৰ্তন হ'ব লাগিছে। যোৱা কুৰি শতিকাৰ আৰম্ভণিৰ পৰা চলিত শতিকাৰ আৰম্ভণিলৈকে অৰ্থাৎ ১৯০১ চনৰ পৰা ২০০১ চনৰ ভিতৰত ভাৰতৰ জনসংখ্যা বহুগণে বৃদ্ধি পাইছে (তালিকা-১)। ১৯০১ চনত ভাৰতৰ জনসংখ্যা আছিল 23.84 কোটি আৰু এই জনসংখ্যা দ্রুতহাৰত বৃদ্ধি হৈ ২০০১ চনত হ'লগে 102.7 কোটি। অৱশ্যে ১ নং তালিকাৰ পৰা দেখা গৈছে যে, কেৱল ১৯১১—২১ চনৰ দশকটোৱ ভিতৰত জনসংখ্যা বৃদ্ধি হোৱাৰ বিপৰীতে জনসংখ্যা সামান্যভাৱে হ্রাস পাইছিল। জনসংখ্যাৰ হ্রাস-

বৃদ্ধির প্রধান কারণ হৈছে জন্ম-মৃত্যুর হাব তাৰু জনপ্ৰজন। জন্মৰ হাব মৃত্যুৰ হাবতকৈ বেছি হ'লৈ জনসংখ্যা বৃদ্ধি পায়। সেইদৰে দেশলৈ জনপ্ৰজন হোৱাৰ ফলতো জনসংখ্যা বৃদ্ধি পায়। ভাৰতবৰ্ষত এই দুয়োটা কাৰণতে জনসংখ্যা বৃদ্ধি পাৰ লাগিছে। বিশেষকৈ স্বাধীনতাৰ পিছৰ পৰা ভাৰতৰ জনসংখ্যা দ্রুত ঘতিবে বৃদ্ধি পাইছে। পৃথিৱীৰ উন্নত দেশসমূহৰ তুলনাত ভাৰতৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাব বেছি। জনসংখ্যা দ্রুতিগতিবে বৃদ্ধি পোৱাৰ ফলতেই ভাৰত পৃথিৱীৰ দ্বিতীয় বৃহৎ জনসংখ্যাৰ দেশ বুলি খ্যাত হৈছে। অধিক জনসংখ্যাৰ ফলত দেশখনৰ অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন বাধাপ্ৰাপ্ত হৈছে। বধিত জনসংখ্যাৰ বাবেই দেশখনত আজি খাদ্য সমস্যা, কৃষিভূমিব সমস্যা, আবাস গৃহৰ সমস্যা, শিক্ষাৰ সমস্যা, কৰ্ম সংস্থাপনৰ সমস্যাকে ধৰি অনেক জটিল সমস্যাৰ সৃষ্টি হৈছে। দেশৰ প্ৰগতিৰ বাবে জনসংখ্যা প্ৰতিৰোধৰ ফলপ্ৰসূ আঁচনি লোৱাৰ প্ৰয়োজন হৈছে। ভৱিষ্যতে জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাব ৰোধ কৰিব পাৰিলেহে ভাৰতবৰ্ষৰ দৰে উন্নয়নশীল দেশ এখনে অৰ্থনৈতিক উন্নতি লাভ কৰিব পাৰিব।

ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যাৰ বিতৰণলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে,

তালিকা-১

ভাৰতৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধি (১৯০১—২০০১)

বছৰ	জনসংখ্যা (কোটি হিচাপত)
১৯০১	২৩.৮৪
১৯১১	২৫.২১
১৯২১	২৫.১৩
১৯৪১	৩১.৮৬
১৯৫১	৩৬.১১
১৯৬১	৪৩.৯২
১৯৭১	৫৪.৮২
১৯৮১	৬৮.৩৩
১৯৯১	৮৪.৬৩
২০০১	১০২.৭০

দেশখনৰ সকলো ঠাইতে জনবসতি সমান নহয়। কোনো ঠাই বা অঞ্চলত জনবসতি ঘন অর্থাৎ জনসংখ্যা বেছি আৰু কোনো ঠাইত জনবসতি সেৰেঙা, অর্থাৎ জনসংখ্যা কম। এখন ঠাইত জনবসতি বেছি হ'লেই সেই ঠাইৰ জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব বেছি বুলি ক'ব পাৰি। ঠিক সেইদৰে কোনো ঠাইত জনবসতি ক'ম হ'লেই সেই ঠাইৰ জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব কম বুলি ক'ব পাৰি। ২০০১ চনৰ লোকপিয়ল অনুযায়ী গড় হিচাপে ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব হৈছে প্ৰতি বৰ্গ কিলমিটাৰত ৩২৪ জন অর্থাৎ প্ৰতি বৰ্গ কি. মি. মাটিকালিত গড়ে ৩২৪ জন লোকে বাস কৰে। দেশৰ জনসংখ্যা সকলো ঠাইতে সমান নহয় বাবে জনসংখ্যাৰ ঘনত্বৰো তাৰতম্য হোৱা দেখা যায়। সাধাৰণতে যিবিলাক অঞ্চলৰ প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশ অনুকূল নহয় অথবা অৰ্থনৈতিক আৰু যাতায়াত ব্যৱস্থা উন্নত নহয় সেইবিলাক অঞ্চলতে জনবসতি সেৰেঙা হয়। ভাৰতৰ পশ্চিমাংশত অৱস্থিত বাজস্থানৰ খৰাং মৰুভূমি অঞ্চল বসবাসৰ অনুপযোগী হোৱা বাবে তাত জনবসতি তেনেই পাতল। সেইদৰে উত্তৰৰ বৰফাবৃত হিমালয় পাৰ্বত্য অঞ্চল আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ পশ্চিমঘাট পৰ্বতৰ মধ্য আৰু দক্ষিণাংশত প্ৰতিকূল প্ৰাকৃতিক অৱস্থাৰ কাৰণে জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব যথেষ্ট কম। কিন্তু ইয়াৰ বিপৰীতে সাৰুৱা সমতল অঞ্চলত প্ৰধানকৈ সুচল যাতায়াত ব্যৱস্থা আৰু কৃষিকাৰ্যৰ সুবিধাৰ বাবে জনবসতি ঘন। সেয়েহে গংগা-ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাকে ধৰি দেশৰ আন আন নদী উপত্যকাসমূহত স্বাভাৱিকতে জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব বেছি। এই নদী-উপত্যকাসমূহত বিশেষকৈ সাৰুৱা সমতলভূমি সুচল যাতায়াত ব্যৱস্থা আৰু উন্নত অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ বাবে জনসাধাৰণে জীৱন ধাৰণৰ প্ৰয়োজনীয় সা-সুবিধাবোৰ সহজে লাভ কৰিব পাৰিছে। এনেবোৰ কাৰণতে নদী-উপত্যকাৰ সাৰুৱা, সমভূমি অঞ্চলত অধিক সংখ্যক লোকে বসতি স্থাপন কৰে আৰু তাত ক্ৰমে জনসংখ্যাৰ ঘনত্বও বাঢ়ি যায়।

নগৰ আৰু চহৰ অঞ্চলতো জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব বিশেষভাৱে বৃদ্ধি পোৱা দেখা যায়। সুচল যাতায়াতৰ ব্যৱস্থা, ঔদ্যোগিক উন্নয়ন আৰু নগৰীকৰণৰ ফলত মানুহে অধিক সা-সুবিধা লাভ কৰিব পাৰে বাবেই নগৰ আৰু চহৰ

অঞ্চলিক স্বাভাবিকতে জনবসতি অতি ঘন হয়। ভারতৰ নগৰীয়া জনসংখ্যা (১৯৯১ চনত) মুঠ জনসংখ্যাৰ ২৫.৭ শতাংশ আছিল। অর্থাৎ দেশখনৰ জনসংখ্যাৰ ২৫.৭ শতাংশ লোকে নগৰত আৰু বাকী ৭৪.৩ শতাংশ লোকে গাঁৰত বাস কৰে। মন কৰিবলগীয়া যে, প্ৰতি বছৰে ভাৰতত নগৰীয়া লোকৰ সংখ্যা বাঢ়ি যোৱাৰ ফলত নগৰ চহৰৰ সংখ্যাও বাঢ়ি গৈছে। যোৱা ১৯৮১ চনত ভাৰতত নগৰ-চহৰৰ সংখ্যা আছিল ৩,২৪৫ খন আৰু ১৯৯১ চনত এই সংখ্যা বাঢ়ি গৈ ৩,৭৬৮ খন হয়। ইয়াৰ ভিতৰত ১ নিযুত বা ততোধিক জনসংখ্যা থকা বৃহৎ চহৰৰ সংখ্যা হৈছে ২৩ খন। ভাৰতৰ বৃহৎ চহৰসমূহৰ ভিতৰত আকৌ মুম্বাই, কলকাতা, দিল্লী আৰু চেন্নাই অতি জনবহুল মহানগৰী। ২ নং তালিকাত জনসংখ্যাৰ হিচাপত দেশৰ প্ৰথম দহখন মহানগৰীৰ নাম আৰু সেইবিলাকৰ জনসংখ্যা উল্লেখ কৰা হ'ল।

তালিকা-২

জনসংখ্যাৰ ভিত্তিত ভাৰতৰ প্ৰথম দহখন মহানগৰী

মহানগৰী	১৯৯১ চনৰ লোকপিয় মতে জনসংখ্যা (লাখ হিচাপত)
১। মুম্বাই	১২৫.৭১
২। কলকাতা	১০৯.১৬
৩। দিল্লী	৮৩.৭৫
৪। চেন্নাই	৫৩.৬১
৫। হায়দৰাবাদ	৪২.৮০
৬। বাংগালোৰ	৪০.৮৬
৭। আহমেদাবাদ	৩২.৯৭
৮। পুনা	২৪.৮৫
৯। কাণ্পুৰ	২১.১১
১০। নাগপুৰ	১৬.৬১

তালিকাখনৰ পৰা দেখা যায় যে, জনসংখ্যাৰ ভিত্তিত মুম্বাই ভাৰতৰ ভিতৰতে সৰ্ববৃহৎ চহৰ। মুম্বাইৰ পিছতে ক্রমে কলকাতা, দিল্লী আৰু চেন্নাই চহৰৰ স্থান। আনহাতে ভাৰতৰ বাজ্যসমূহৰ নগৰীয়া জনসংখ্যালৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখ যায় যে, প্রতিখন বাজ্যতে নগৰীয়া জনসংখ্যা বৃদ্ধি পাব লাগিছে আৰু সেইদৰে নগৰ-চহৰৰ সংখ্যাও বাঢ়ি গৈছে। উদাহৰণ স্বৰূপে, অসমত যোৱা ১৯৮১ চনত নগৰৰ সংখ্যা আছিল ৬২ খন আৰু ১৯৯১ চনত নগৰৰ সংখ্যা হ'লগৈ ৮৭ খন। গুৱাহাটী অসমৰ সৰ্বপ্ৰধান মহানগৰী। এই মহানগৰীতে অসমৰ বাজধানী অৱস্থিত হোৱাৰ লগতে ই প্ৰশাসনিক আৰু বাণিজ্যিক কেন্দ্ৰ হিচাপে গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। সেয়েহে অসমৰ বিভিন্ন ঠাইৰ উপৰি ভাৰতৰ বিভিন্ন বাজ্যৰ পৰা ভালেসংখ্যক লোক আহি এই মহানগৰীত বসবাস কৰিবলৈ লৈছে। লোকপিয়লৰ তথ্য মতে ১৯৯১ চনত গুৱাহাটীৰ জনসংখ্যা আছিল ৫.৮৪ লাখ। উল্লেকযোগ্য যে, অসমৰ মুঠ নগৰীয়া জনসংখ্যাৰ ২৩.৫ শতাংশ লোকে গুৱাহাটী মহানগৰীত বসবাস কৰে।

ভাৰতৰ জনসংখ্যা বিতৰণৰ ক্ষেত্ৰত আন এটা মন কৰিবলগীয়া কথা হ'ল এই যে, দেশখনত বাজ্যভেদে জনসংখ্যাৰ বিতৰণ বেলেগ বেলেগ। যিবিলাক বাজ্য যাতায়াত, ব্যৱসায়-বাণিজ্য আৰু শিল্প উদ্যোগত আগবঢ়া সেইবিলাকত জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব সাধাৰণতে বেছি। ২০০১ চনৰ লোকপিয়ল মতে ভাৰতৰ সকলো বাজ্যৰ ভিতৰত দিল্লী বাজ্যতে জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব বেছি। ইয়াত প্ৰতি বৰ্গ কিলোমিটাৰত গড়ে ৬,৩৫২ জন লোকে বাস কৰা। আনহাতে প্ৰতি বৰ্গ কিলোমিটাৰত গড়ে মাত্ৰ ১৩ জন লোকে বাস কৰা অৱগাচল প্ৰদেশেই হৈছে দেশৰ ভিতৰতে সৰ্বনিম্ন ঘনত্বৰ বাজ্য। আকৌ মুঠ জনসংখ্যাৰ হিচাপত প্ৰায় ১৬.৬ কোটি লোকে বাস কৰা উত্তৰ প্ৰদেশ বাজ্যই হৈছে দেশখনৰ সবাতোকৈ জনবহুল বাজ্য। ইয়াৰ বিপৰীতে মাত্ৰ ৬০ হাজাৰ লোকৰ বাসস্থান কেন্দ্ৰীয় শাসিত লাক্ষাদ্বীপেই হৈছে ভাৰতৰ আটাইতকৈ কম জনসংখ্যাৰ বাজ্য।

৬.০৭ ভারতৰ কৃষি অঞ্চল

ভারতবৰ্ষ এখন কৃষি প্ৰধান দেশ। এইদেশৰ বিস্তৃত সমভূমি অঞ্চল, সাৰঁৱা মাটি আৰু অনুকূল জলবায়ু কৃষিৰ বাবে উপযোগী। সেয়েহে কৃষি ভাৰতীয়সকলৰ প্ৰধান জীৱিকা হৈ পৰিছে। ভাৰতৰ অৰ্থনীতি মূলতঃ কৃষিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। দেশখনৰ দুই-তৃতীয়াংশৰো অধিক লোকে কৃষিকে প্ৰধান জীৱিকা হিচাপে লৈ জীৱন নিৰ্বাহ কৰি আছে। দেশৰ জাতীয় আয়ৰ ক্ষেত্ৰত কৃষিয়ে উল্লেখযোগ্য অৰিহণা যোগাইছে। কৃষিয়ে দেশৰ বৰ্দ্ধিত জনসংখ্যাৰ বাবে খাদ্য-শস্য যোগান ধৰাৰ উপৰিও উদ্যোগসমূহৰ বাবে কেঁচামালৰো যোগান ধৰি আহিছে। তাৰোপৰি কৃষিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠা উদ্যোগসমূহত ভালেসংখ্যক নিবনুৱাই নিয়োগ লাভ কৰিব পাৰিছে। কৃষিজাত সামগ্ৰীসমূহৰ ৰপ্তানিৰ যোগেদিও দেশখনে বিদেশী মুদ্ৰা অৰ্জন কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। কৃষিখণ্ডৰ উন্নতিৰ লগে লগে উদ্যোগখণ্ড, পৰিবহন খণ্ড, বাণিজ্য খণ্ড আৰু অন্যান্য খণ্ডতো উন্নতি হৈছে। সেয়েহে কৃষিক ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ মূল ভেটি বুলি ক'ব পাৰি।

কৃষি বুলিলে কেৱল শস্য উৎপাদনকে নুবুজায়। বহুল অৰ্থত কৃষিকাৰ্যই শস্য উৎপাদনৰ উপৰি পশুপালন, মৎস্য পালনকো সামৰি লয়। কৃষিৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় অনুকূল অৱস্থাৰ হেতুকে ভাৰতত প্ৰায় সকলো ধৰণৰ খাদ্য-শস্য, শাক-পাচলি, ফল-মূল আৰু আঁহজাতীয় শস্যৰ খেতি কৰা হয়। ভাৰতত প্ৰধানকৈ দুটা ঋতুত দুইধৰণৰ খেতি কৰা হয়। ইয়াৰে মৌচুমী ঋতু বা গ্ৰীষ্ম কালত যি শস্যৰ খেতি কৰা হয় সেই শস্যবিলাকক খাৰিফ শস্য বোলা হয়। খাৰিফ শস্যৰ ভিতৰত ধান, গম, বাদাম, মৰাপাট, কপাহ আদিয়েই প্ৰধান। আনহাতে শীতকালত যিবিলাক শস্যৰ খেতি কৰা হয় সেইবিলাকক বৰি শস্য বুলি কোৱা হয়। ঘেঁষ, বুট, সৰিয়হ আৰু নানাবিধ তেলজাতীয় শস্য বৰি শস্যৰ ভিতৰত ধৰা হয়।

ভাৰতৰ দৰে বিশাল দেশখনৰ বিভিন্ন জলবায়ু অঞ্চলত ভিন ভিন কৃষি পদ্ধতিবে ভিন ভিন প্ৰকাৰৰ শস্য উৎপাদন কৰা হয়। অৱশ্যে কিছুমান শস্যৰ খেতিয়ে কিছুমান অঞ্চলত প্ৰাধান্য লাভ কৰে। যিবোৰ অঞ্চলত

সমপ্রকাৰৰ কৃষি পদ্ধতিৰে সমজাতীয় (homogeneous) শস্যৰ খেতি কৰা হয়। সেইবোৰ অঞ্চলক কৃষি অঞ্চলৰ পে চিনান্ত কৰিব পাৰি। এনেকৈয়ে ভাৰতবৰ্ষত সাতোটা প্ৰধান কৃষি অঞ্চল (Agricultural regions) পোৱা যায়। তলত এই কৃষি অঞ্চলবোৰৰ চমু বিবৰণ দিয়া হ'ল।

(ক) ফলমূল আৰু শাক-পাচলি কৃষি অঞ্চল :

এই অঞ্চলটো কাশ্মীৰৰ পৰা উত্তৰ-পূব পৰ্যন্ত বিস্তৃত। ইয়াৰ উত্তৰ পশ্চিম অংশত বাৰ্ষিক বৃষ্টিপাত ৬০ ছে. মিটাৰৰো কম হয় আৰু পূব অংশত ২০০ ছে. মিটাৰ পৰ্যন্ত হয়। পশ্চিম হিমালয়ৰ পাহাৰীয়া অঞ্চলত নাতিশীতোষণ ফলমূল (Temperate Fruits) যেনে— আপেল, নৰা বগৰী (peach), চৰী, বগৰী (plum), এপ্ৰিকট (apricot) আদিৰ খেতি হয়। পূব হিমালয় অঞ্চলত ফলৰ ভিতৰত প্ৰধানকৈ সুমথিৰা আৰু শাক-পাচলিৰ ভিতৰত আলু, জলকীয়া আৰু ভিন ভিন শাক-পাচলি উৎপন্ন হয়।

(খ) ধান-মৰাপাট-চাহ কৃষি অঞ্চল : এই অঞ্চলটোৱে অসম, অৱগাচল প্ৰদেশ, ত্ৰিপুৰা, মেঘালয়, পশ্চিম বংগ, উৰিয়া, বিহাৰৰ উত্তৰ আৰু পূব অংশ আৰু উত্তৰ প্ৰদেশৰ তৰাই অঞ্চলক সামৰি লৈছে। এই সমগ্ৰ অঞ্চলটোত বিস্তৃণ নিম্ন সমভূমি, নদীৰ ব-দ্বীপ আৰু উপত্যকাসমূহ আছে, য'ত কৃষিৰ উপযোগী পলসুৱা মাটি পোৱা যায়। ইয়াত বৰষুণ প্ৰায় ১৮০ ছে. মিটাৰৰ পৰা ২৫০ ছে. মিটাৰ পৰ্যন্ত হয়। মূলতঃ ইয়াত দক্ষিণ-পশ্চিম মৌচুমীৰ ফলত বৰষুণ হয়। পলসুৱা মাটি, প্ৰচুৰ বৃষ্টিপাত আৰু গ্ৰীষ্মকালৰ উচ্চ উত্তাপৰ বাবে এই অঞ্চলটোত প্ৰচুৰ ধান উৎপাদন হয়। চাহ খেতিৰ বাবে অসমৰ উজনি ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকা, ত্ৰিপুৰা আৰু উত্তৰ বংগ বিখ্যাত। সেইদৰে অসম, গংগা সমভূমি আৰু ব-দ্বীপ অঞ্চল আৰু পূব-উপকূল অঞ্চলত প্ৰধানকৈ মৰাপাটৰ খেতি কৰা হয়। এই সমগ্ৰ কৃষি অঞ্চলটোত প্ৰধানকৈ ধান, মৰাপাট আৰু চাহ উৎপন্ন হয় যদিও ইয়াত সৱিয়হ আৰু মাহজাতীয় শস্যৰ উপৰি নাৰিকল, কঠাল, আনাৰস, আম, সুমথিৰা আদি ফলমূলৰ খেতিও হয়।

(গ) ঘেৰু আৰু কুঁহিয়াৰ কৃষি অঞ্চল :

বিহাৰৰ উত্তৰ অংশ, উত্তৰ প্ৰদেশ, পঞ্জাৰ, হাবিয়ানা, মধ্যপ্ৰদেশৰ পশ্চিমাঞ্চল, আৰু বাজস্থানৰ উত্তৰ পূৰ্বাঞ্চল এই কৃষি অঞ্চলটোৰ অন্তৰ্গত।

এই অঞ্চলের মাটি পলসুরা যদিও ঠায়ে ঠায়ে ক'লা আৰু বঙ্গ মাটিও পোৱা যায়। মধ্যম পৰিমাণৰ বৰষুণ হয় যদিও এই অঞ্চলের শুকান ঠাইবোৰত জলসিঞ্চনৰ সহায়ত কৃষিকাৰ্য কৰা হয়। এই কৃষি অঞ্চলটোৱ প্ৰধান শস্য হৈছে ঘেৰ আৰু কুঁহিয়াৰ। অৱশ্যে ইয়াত ধানৰ খেতিও হয়। উত্তৰ প্ৰদেশ, বিহাৰৰ সমভূমি অঞ্চল আৰু গংগাৰ উত্তৰ পাৰত ঘেৰ আৰু কুঁহিয়াৰ প্ৰধান শস্য। প্ৰধানকৈ গংগা-যমুনাৰ দোৱাৰ অঞ্চল, পঞ্জাৰ সমভূমি, হাবিলনা আৰু উত্তৰ বাজস্থানত ঘেৰৰ খেতি বহুলভাৱে কৰা হয়। ঘেৰ আৰু কুঁহিয়াৰৰ উপৰি এই কৃষি অঞ্চলটোত মাকে আৰু বিভিন্ন মাহজাতীয় শস্যৰ খেতি হয়।

(ঘ) মিলেট আৰু তেলগুটি শস্য অঞ্চল :

এই কৃষি অঞ্চলটোৱে কৰ্ণাটক মালভূমি, তামিলনাড়ুৰ কিছু অংশ, অন্ধপ্ৰদেশৰ দক্ষিণাঞ্চল আৰু কেৰেলাৰ পূব অংশ সামৰি লৈছে। এই অঞ্চলটোত তুলনামূলকভাৱে কম সাৰুৱা মাটি আৰু ভগু ভূপ্ৰকৃতি (broken topography) আছে। তাৰোপৰি ইয়াত বৰষুণৰ পৰিমাণ কম, প্ৰায় ৭৫ ছে. মিটাৰৰ পৰা ১২৫ ছে. মিটাৰ বৰষুণ হয়। ইয়াত উৎপন্ন হোৱা মিলেটৰ ভিতৰত আছে বজ্ৰা, ৰাগী (ragi) আৰু জোৱাৰ। আনহাতে তেল গুটি শস্যৰ ভিতৰত বাদাম, সৰিয়হ আৰু অন্যান্য মাহজাতীয় শস্যই (pulses) প্ৰধান। অৱশ্যে এই অঞ্চলত আম আৰু কলৰ খেতিও ব্যাপকভাৱে কৰা হয়।

(ঙ) মাকে (coarse crops) আৰু মোটা দানাযুক্ত শস্য-অঞ্চল :

এই কৃষি অঞ্চলটোৱ ভিতৰত আছে পশ্চিম বাজস্থান আৰু উত্তৰ গুজৰাটৰ অর্দ্ধ-মৰু (semi-arid) আৰু মৰু অঞ্চলবোৰ। এই অঞ্চলৰ পূব অংশত কিছু পলসুৱা মাটি পোৱা যায় যদিও পশ্চিম অংশ বালিময়। বৰষুণ ৫০ ছে. মিটাৰৰো কম হয়। জলসিঞ্চনৰ সহায়ত কৃষিকাৰ্য্য কৰা হয়। ইয়াৰ মেৱাৰ মালভূমিত (Mewar plateau) প্ৰধানকৈ মাকেৰ খেতি হয় যদিও ঘেৰ আৰু ৰাগী শস্যৰ খেতিও কৰা হয়। আনহাতে অঞ্চলটোৱ দক্ষিণ অংশত কপাহ, কুঁহিয়াৰ আৰু লগতে ধানৰ খেতি কৰা হয়। বজ্ৰা সমগ্ৰ

অঞ্চলটোতে কম বেছি পৰিমানে উৎপন্ন হয়।

(চ) কপাহ কৃষি অঞ্চল :

ভারতৰ দাঙ্কণাত্য মালভূমিৰ উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চল কপাহ খেতিৰ বাবে বিখ্যাত। ইয়াৰ নদী-উপত্যকা অঞ্চলবোৰ কলা মাটিৰে আবৃত হৈ আছে আৰু এই কলা মাটি কপাহ খেতিৰ বাবে অতি উত্তম। এই কৃষি অঞ্চলটোৱে গুজৰাট আৰু মহাবাস্তুৰ অঞ্চল বিশেষক সামৰি লৈছে। এই অঞ্চলটো এটা বৃষ্টিছায়া (rain shadow) অঞ্চল য'ত বাৰ্ষিক বৃষ্টিপাত ৭৫ ছে. মিটাৰৰ পৰা ১০০ ছে. মিটাৰ হয়। এই অঞ্চলটোক কপাহ খেতিৰ অঞ্চল বুলি কোৱা হয় যদিও ইয়াত জোৱাৰ, বজ্ৰা, বুটমাহ, কুঁহিয়াৰ আৰু ঘেৰ আদি শস্যৰ খেতিও ঠায়ে ঠায়ে কৰা হয়।

(ছ) মছলাজাতীয় আৰু ৰোপন শস্য অঞ্চল : এই কৃষি অঞ্চলটোৱে পূব আৰু পশ্চিম উপকূলীয় সমভূমি, আন্দামান আৰু নিকোবৰ দ্বীপপুঁজি আৰু লাঙ্কাদ্বীপক সামৰি লৈছে। অঞ্চলটোত প্রচুৰ বৃষ্টিপাত হয়, বাৰ্ষিক গড়ে ২৫০ ছে. মিটাৰৰো অধিক। ইয়াত উৎপন্ন হোৱা মছলাজাতীয় আৰু ৰোপন শস্যৰ ভিতৰত কফি, ৰবৰ, টপিঅ'কা (topioca), জালুক (pepper) আৰু ইলাচি (cardamom) প্ৰধান। অঞ্চলটোত ঠায়ে ঠায়ে ধানৰ খেতিও কৰা হয়।

৬.০৮ ভারতৰ শিল্প অঞ্চল :

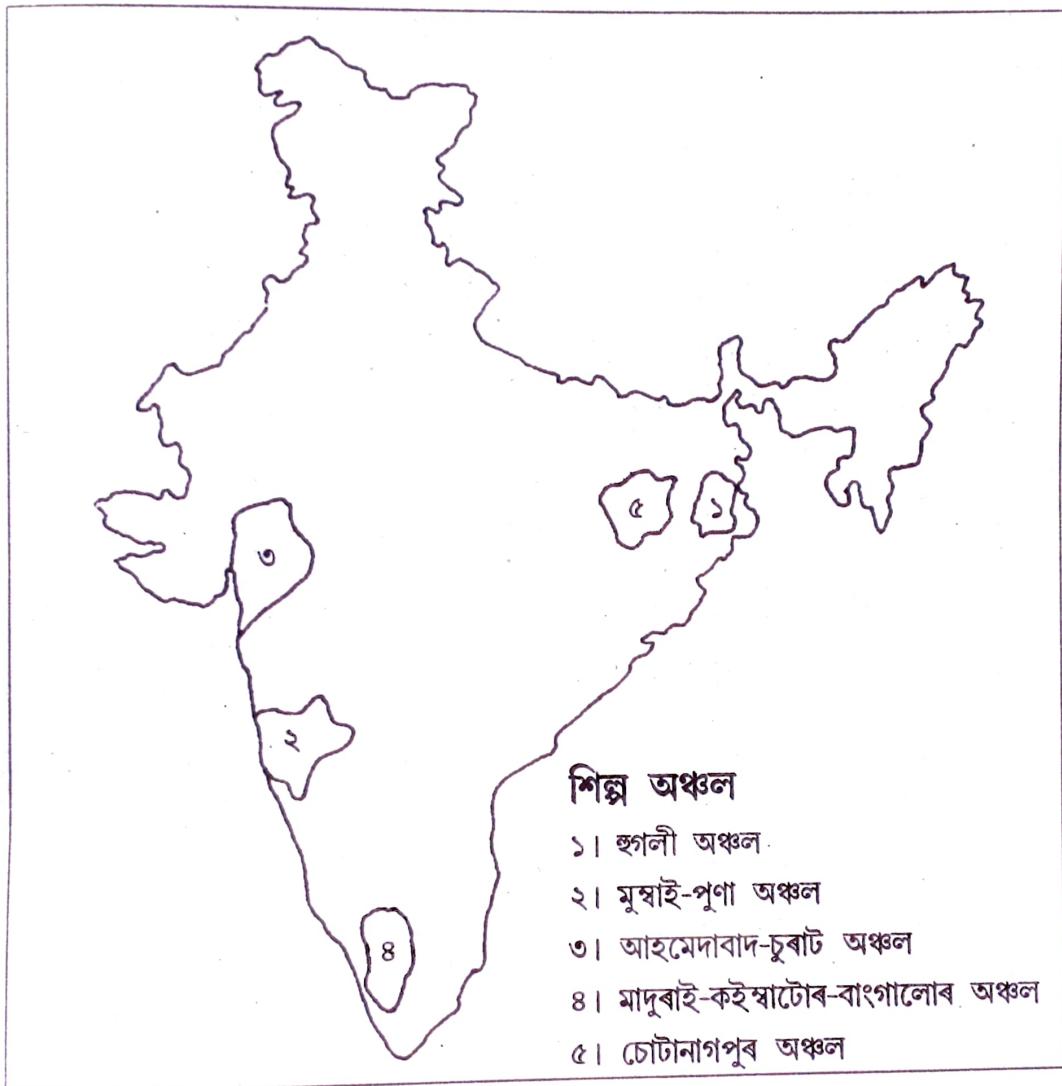
ভারতবৰ্ষ এখন কৃষি-প্ৰধান দেশ হ'লেও সম্প্ৰতি শিল্প-উদ্যোগৰ ক্ষেত্ৰত এই দেশে যথেষ্ট উন্নতি লাভ কৰিছে। প্ৰকৃতাৰ্থত কৃষিখণ্ডৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই শিল্প-উদ্যোগে অগ্ৰগতি লাভ কৰিব পাৰিছে। দেশৰ কৃষিখণ্ডৰ উন্নতিয়ে প্ৰত্যক্ষভাৱে শিল্প-উদ্যোগক সহায় কৰিছে। আকৌ শিল্প-উদ্যোগৰ বিকাশে কৃষি কাৰ্যক যান্ত্ৰিকভাৱে সহায় কৰে আৰু ফলত কৃষিখণ্ডই ক্ৰমে উন্নতি লাভ কৰে। গতিকে দেখা যায় যে কৃষি আৰু শিল্প-উদ্যোগ উভয়েই উন্নতি লাভ কৰে। সেয়েহে কৃষি আৰু শিল্প-উদ্যোগৰ মাজত সুসমন্বয় বক্ষা কৰি উন্নয়নৰ পৰিকল্পনা কৰিলেহে দেশৰ অৰ্থনৈতিক উন্নতি আশা কৰিব পাৰিব।

ভারতবর্ষত অতীজৈবে পৰা হস্তশিল্প হিচাপে কিছুমান ক্ষুদ্র উদ্যোগ পৰম্পৰাগতভাৱে চলি আহিছে। স্থানীয় সম্পদৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠা এই হস্তশিল্পসমূহৰ ভিতৰত মৎ শিল্প, সোণ-কৃপৰ শিল্প, কাঠ শিল্প, বাঁহ-বেতৰ শিল্প, বস্ত্ৰ শিল্প আৰু কাঁহ-পিতলৰ শিল্পই প্ৰধান। এই ক্ষুদ্র উদ্যোগসমূহ কেৱল জনসাধাৰণৰ চাহিদা পূৰণৰ অৰ্থে সাধাৰণভাৱে চলি আছিল। কিন্তু কালক্ৰমে বিদেশী শিল্প-উদ্যোগৰ সৈতে এই ক্ষুদ্র উদ্যোগসমূহে প্ৰতিযোগিতাৰ সন্মুখীন হ'ব লগীয়া হোৱাত এইবোৰ স্বাভাৱিকতে নিশ্কতীয়া হৈ পৰে। কিন্তু ইতিমধ্যে দেশৰ বৰ্ধিত জনসংখ্যাৰ চাহিদা পূৰণ কৰিব পৰাকৈ এইবোৰক উন্নত ৰূপত গঢ়ি তোলাৰ যোগেদি ভাৰতৰ আধুনিক শিল্প-উদ্যোগৰ পাতনি মেলা হয়। ইয়াৰ ঠিক পিছতে ১৮৫৫ চনত কলকতাৰ ওচৰৰ হগলী উপত্যকাত মৰাপাট শিল্প স্থাপন কৰা হয়। এইদৰে ভাৰতত ১৯ শতকাৰ শেষ ভাগৰ পৰাহে আধুনিক শিল্প-উদ্যোগৰ সূচনা হয়। ইয়াৰ পিছত ভাৰতত ক্ৰমান্বয়ে উদ্যোগিক বিকাশ হ'বলৈ ধৰে আৰু বিশেষকৈ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় মহাসমৰৰ পৰৱৰ্তী কালত লো-তীখা, চেনি, চিমেন্ট আৰু ৰাসায়নিক উদ্যোগৰ দ্রুত উন্নতি হয়। দেশৰ স্বাধীনতাৰ পিছত পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাসমূহৰ যোগেদি উদ্যোগিক বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষ মনোযোগ দিয়া হয়। সম্প্ৰতি ভাৰতে শিল্প-উদ্যোগত যথেষ্ট উন্নতি লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। অৱশ্যে পৃথিৰীৰ বৃহৎ শিল্প-উদ্যোগিক দেশসমূহৰ তুলনাত ভাৰত এতিয়াও বহুত পিছ পৰি আছে বুলিয়েই ক'বলাগিব।

ভাৰতৰ সকলো অঞ্চল উদ্যোগৰ ক্ষেত্ৰত আগবঢ়া নহয়। দেশখনৰ উদ্যোগ কেন্দ্ৰসমূহৰ বিতৰণলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে কিছুমান বিশেষ অঞ্চলত কিছুমান বিশেষ উদ্যোগ গঢ় লৈ উঠিছে। এনেকৈ বিশেষ উদ্যোগ বা শিল্প গঢ় লৈ উঠা অঞ্চল একোটাক শিল্প অঞ্চল বুলি কোৱা হয়। ভাৰতবৰ্ষত পাচোটা এনে প্ৰধান শিল্প অঞ্চল চিহ্নিত কৰিব পাৰি, যেনে (ক) হগলী শিল্প অঞ্চল (খ) মুসাহি-পুণা শিল্প অঞ্চল, (গ) আহমেদবাদ

চুৰাট শিল্প অঞ্চল, (ঘ) মাদুৰাই-কইস্বাতোৰ-বাংগালোৰ শিল্প অঞ্চল আৰু (ঙ) চোটানাগপুৰ শিল্প অঞ্চল। তলত এই শিল্প অঞ্চলকেইটাৰ চমু বিৱৰণ দিয়া হৈছে।

(ক) হগলী শিল্প অঞ্চল :

চিৰি- ৬.০৫ : ভাৰতৰ প্ৰধান শিল্প অঞ্চলসমূহ

হগলী শিল্প অঞ্চলটো হগলী নদীৰ পাৰত গঢ় লৈ উঠিছে। ইয়াত কলকাতা আৰু ইয়াৰ সংলগ্ন হাওৰা চহৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে। অঞ্চলটোৰ প্ৰধান উদ্যোগ কেন্দ্ৰবোৰ হৈছে— নয়াহাটী, জগতদল, চামনগৰ, ত্ৰিবেণী, বেলুৰ, লিলুৱাহ, আনন্দুল ইত্যাদি। এই শিল্প অঞ্চলটো বৃটিছ শাসনৰ সময়ৰ পৰাই

গঢ়ি উঠিছে। ইয়াৰ মৰাপাট আৰু ইঞ্জিনিয়াৰিং উদ্যোগসমূহ অতি পুৰণি। ভাৰত বিভাজনৰ পিছত মৰাপাট উদ্যোগবোৰ কেঁচামালৰ অভাৱৰ সন্মুখীন হয়। লগতে শ্ৰমিক আন্দোলন, শক্তি যোগানৰ সমস্যা আৰু মূলধনৰ অভাৱৰ ফলত এই শিল্প অঞ্চলটোৱ উন্নতি আশা কৰা মতে হোৱা নাই।

(খ) মুম্বাই-পুণা শিল্প অঞ্চল :

এই শিল্প অঞ্চলটো বস্তু শিল্পক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ়ি উঠিছে। বস্তু শিল্পৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰসমূহ, যেনে— মুম্বাই, ভিলে পাৰলে, থানে, ভানদুপ আৰু পুণা এই অঞ্চলত অৱস্থিত। এই অঞ্চলৰ উদ্যোগসমূহ ভাৰত বিভাজনৰ পিছত কেঁচা মাল ‘কপাহ’ৰ অভাৱত পৰে। কিন্তু অঞ্চলটোত পেট্ৰোলিয়াম থকাৰ বাবে ইয়াত পেট্ৰোলিয়াম ভিত্তিক বাসায়নিক উদ্যোগ, কৃত্ৰিম সুতা প্ৰস্তুত কৰা উদ্যোগ আদি গঢ় লৈ উঠিব পাৰিছে। পুণা বৰ্তমান বাসায়নিক আৰু যন্ত্ৰপাতি নিৰ্মাণকাৰী উদ্যোগৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰ হৈ পৰিছে। মূলধনৰ অভাৱ আৰু শ্ৰমিকৰ সমস্যা নথকা হেতুকে অঞ্চলটোত ভিন্নমুখী (diversified) উদ্যোগ গঢ়ি উঠিব পাৰিছে।

(গ) আহমেদবাদ-চুৰাট শিল্প অঞ্চল : আহমেদবাদ-চুৰাট শিল্প অঞ্চলটোৱে দ্রুত বিকাশ লাভ কৰিছে। ইয়াত পেট্ৰো-কেমিকেল, বাসায়নিক সাৰ, কৃত্ৰিম আঁহজাতীয় বস্তু, অন্যান্য বাসায়নিক দ্রব্য আৰু বস্তু তৈয়াৰ কৰা উদ্যোগেই প্ৰধান। আদিতে এই শিল্প অঞ্চলটো বস্তু উদ্যোগৰ আলমতে গঢ় লৈ উঠিছিল যদিও পিছলৈ ইয়াত পোৱা প্ৰাকৃতিক গেছ আৰু তেলৰ বাবে ভালেমান বাসায়নিক কল-কাৰখনা স্থাপন কৰা হয়।

(ঘ) মাদুৰাই-কইমাতোৰ-বাংগালোৰ শিল্প অঞ্চল :

এই অঞ্চলটোও বস্তু উদ্যোগৰ বাবে বিখ্যাত। কিন্তু বস্তু উদ্যোগসমূহৰ উপৰি চৰকাৰী পৃষ্ঠপোষকতাত গঢ়ি উঠা যন্ত্ৰপাতি উদ্যোগ, ভাৰতীয় টেলিফোন উদ্যোগ, বিমান উদ্যোগ আদিৰ বাবে অঞ্চলটো শিল্পৰ ক্ষেত্ৰত আগবঢ়ি যাব পাৰিছে।

(ঙ) চোটানাগপুৰ শিল্প অঞ্চল :

চোটানাগপুৰ মালভূমি অঞ্চলত পোৱা খনিজ পদাৰ্থসমূহৰ ভিত্তিত ভালেমান উদ্যোগ এই অঞ্চলটোত গঢ় লৈ উঠিছে। খনিজ পদাৰ্থৰ খনন

উদ্যোগ, ধাতু উদ্যোগ, ইঞ্জিনিয়ারিং উদ্যোগ আৰু বাসায়নিক উদ্যোগ আদি
এই অঞ্চলৰ প্ৰধান উদ্যোগ।

ওপৰত উল্লেখ কৰা প্ৰধান শিল্প অঞ্চলৰ উপৰিও ভাৰতৰ বিভিন্ন
অঞ্চলত বহুতো উদ্যোগ গঢ়ি উঠিছে। সেয়েহে এই পাঁচটা প্ৰধান শিল্প
অঞ্চলৰ বাহিৰেও দেশখনত সৰু সৰু কেইবাটাও শিল্প অঞ্চল চিনান্ত কৰিব
পৰা যায়। প্ৰধান শিল্প অঞ্চলসমূহৰ লগতে সৰু সৰু শিল্প অঞ্চলবোৰেও
দেশৰ উদ্যোগীকৰণৰ ক্ষেত্ৰত উল্লেখযোগ্য বৰঙনি যোগাইছে।

প্ৰশ্নাৱলী

- ১। ভাৰতবৰ্ষৰ এটি চমু পৰিচয় দাঙি ধৰা।
- ২। ভাৰতবৰ্ষৰ অৱস্থিতি আৰু আকাৰ সম্পর্কীয় বৈশিষ্ট্যখনি
আলোচনা কৰা।
- ৩। ভূ-প্ৰকৃতিৰ ভিত্তিত ভাৰতক কেইটা অঞ্চলত ভাগ কৰিব পাৰি?
চিৰ সহায়ত বুজাই দিয়া।
- ৪। ভাৰতৰ ভূ-প্ৰকৃতিক অঞ্চলসমূহৰ চমু বৰ্ণনা দিয়া।
- ৫। ভাৰতৰ জলবায়ুৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ চমুকৈ লিখা।
- ৬। মৌচুমী বায়ুৰে ভাৰতৰ জলবায়ুৰ ওপৰত কিদৰে প্ৰভাৱ
পেলায়— ব্যাখ্যা কৰা।
- ৭। কি কি প্ৰকাৰৰ উদ্ভিদ ভাৰতবৰ্ষত পোৱা যায়? চিৰ আঁকি উল্লেখ
কৰা।
- ৮। ভাৰতত পোৱা উদ্ভিদৰ প্ৰকাৰবোৰ আলোচনা কৰা।
- ৯। ভাৰতৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখা।
- ১০। জনসংখ্যাৰ বিতৰণ ভাৰতৰ সকলো ঠাইতে কিয় সমান নহয়—
ব্যাখ্যা কৰা।
- ১১। ভাৰতৰ জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব কিদৰে ভিন ভিন হৈছে আলোচনা কৰা।
- ১২। ভাৰতৰ নগৰীয়া জনসংখ্যাৰ এটি চমু আভাষ দিয়া আৰু লগতে
কেইখনমান প্ৰধান চহৰৰ নগৰীয়া জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধিৰ তথ্য দাঙি ধৰা।
- ১৩। ভাৰতৰ প্ৰধান কৃষি অঞ্চলকেইটাৰ বৈশিষ্ট্য আলোচনা কৰা।

১৪। ভারতৰ প্ৰধান শিল্প অঞ্চলকেইটা মানচিত্ৰত চিহ্নিত কৰি
প্ৰত্যেকটো অঞ্চলৰে চমু বৰ্ণনা দিয়া।

১৫। চমুটোকা লিখা :

- (ক) উত্তৰ ভাৰতৰ সমভূমি অঞ্চল।
- (খ) ভাৰতীয় অথনীতিত কৃষিৰ গুৰুত্ব
- (গ) মৌচুমী উদ্ভিদ
- (ঘ) ভাৰতৰ মৌচুমী বতাহ আৰু বৰষুণ
- (ঙ) ভাৰতৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ কাৰণসমূহ
- (চ) ভাৰতত জনসংখ্যা বিতৰণৰ অসমতাৰ কাৰণসমূহ
- (ছ) লাভা মৃত্তিকা
- (জ) হগলী শিল্প অঞ্চল
- (ঝ) উত্তৰ ভাৰতৰ নদীবিলাকৰ বৈশিষ্ট্য।
- (ঝঃ) দক্ষিণ ভাৰতৰ নদী বিলাকৰ বৈশিষ্ট
- (ট) ভাৰতীয় দ্বীপসমূহ
- (ঠ) হিমালয় পাৰ্বত্য অঞ্চল।

